

Verhalen(d) verknOpen

Hoe je stem geeft aan het stille midden

**Nederlandse
School voor
Openbaar
Bestuur**

**Annemarie van der Wilt
Martin Schulz
Mark van Twist
Bart Brandsma**

**Olga van Kalles
Pieter van Ree
Coen Smit**

Annemarie van der Wilt MSc

is onderzoeker en opleidingsmanager bij de Nederlandse School voor Openbaar Bestuur. Zij is ervaren in het uitvoeren van empirisch onderzoek met een evaluatief karakter.

dr. Martin Schulz

is directeur van de denktank van de Nederlandse School voor Openbaar Bestuur. Daarnaast is hij als co-decaan verantwoordelijk voor diverse opleidingen. Het onderzoek van Schulz richt zich onder meer op vraagstukken die zich afspelen in de gevoeligheid op het snijvlak van politiek en bestuur.

prof. dr. Mark van Twist

is decaan en bestuursvoorzitter van de NSOB. Hij is daarnaast hoogleraar bestuurskunde, in het bijzonder bestuurs- en beleidsadvies in publiek-private context, aan de Erasmus Universiteit Rotterdam.

Bart Brandsma MA

is polarisatie-expert. Hij adviseert en geeft masterclasses aan bestuurders en professionals die de dynamiek van wij-zij denken willen leren doorbreken. Hij doet dit onafhankelijk vanuit zijn onderneming Inside Polarisation.

drs. Olga van Kalles

is als manager werkzaam op het terrein van dialoog, depolarisatie en omgevingskwaliteit bij het ministerie van LVVN. Zij is ervaren in het vormgeven en begeleiden van gebieds- en veranderprocessen binnen de overheid zowel in het sociaal als fysiek domein, waaronder het nationaal Programma Landelijk gebied en de decentralisatie van de jeugdzorg.

drs. Pieter van Ree

is bioloog, beeldend kunstenaar en organisatieadviseur. Hij was een van de kwartiermakers van de Regieorganisatie Transitie Landelijk Gebied en adviseert het Ministerie van LVVN over dialogisch werken. Tot voorkort was hij gebiedsmanager van de NOVEX-samenwerking in De Peel rondom landbouw en natuur.

Coen Smit MSc

is adviseur strategie en organisatieontwikkeling bij Haskoning. Hij verbindt landelijke, regionale en lokale partijen om vanuit strategie en praktijk effectief samen te werken aan de transitieopgaven in het fysieke domein.

Inhoudsopgave

- 1. Wie erboven staat, zit er vaak naast → 4**
 - 1.1 Verlangen naar het stille midden → 4
 - 1.2 De storm voor de stilte: trekkers onderweg naar Den Haag → 5
 - 1.3 Maar wat beweegt het midden? → 7
 - 1.4 Het meerstemmige midden verhalend vinden → 8
 - 1.5 Dit essay → 10

- 2. Waar beginnen: dat wat verdwijnt zodra je het vindt → 12**
 - 2.1 Een onzichtbaar midden → 12
 - 2.2 Het midden dat zich laat vinden → 13
 - 2.3 Gecast als het midden → 14
 - 2.4 Voor wat, hoort wat? → 15
 - 2.5 Het recht op stilte → 17
 - 2.6 Stem geven aan het (stille) midden: #hoedan? → 17

- 3. Op bezoek in het landelijk gebied → 20**
 - 3.1 Willen weten hoe het écht zit → 20
 - 3.2 Wij van daar → 22
 - 3.3 Stem geven aan het (stille) midden: #hoedan? → 25

- 4. De Peel: op de grens van landbouw en natuur → 28**
 - 4.1 Schatzoeken én strandjutten in het veen → 28
 - 4.2 De zoon, ‘voor wie hij het allemaal doet’ → 30
 - 4.3 Waterstand: van de regen in de drup? → 31
 - 4.4 Pionieren in De Peel → 33
 - 4.5 Stem geven aan het (stille) midden: #hoedan? → 34

5. **Radewijk: het midden aan de rand van het land** → 36

- 5.1 Het hele dorp in één dag → 36
- 5.2 Voor de toekomst van het buurtschap → 38
- 5.3 Ieder verschillend, toch samenwerken → 41
- 5.4 Stem geven aan het (stille) midden: #hoedan? → 42

6. **Ede: midden in het geografische midden** → 45

- 6.1 Het begint te dagen → 45
- 6.2 Eén maat past niemand → 46
- 6.3 Gegijzeld door het businessmodel → 47
- 6.4 Bakens verzetten: soms minder vermoeiend dan in verweer komen → 48
- 6.5 Toch samen door moeten → 50
- 6.6 Stem geven aan het (stille) midden: #hoedan? → 52

7. **Terug in Den Haag: de weg voorwaarts vinden** → 55

- 7.1 Snakken naar het einde, hunkeren naar een held → 55
- 7.2 Verhalen bewegen het midden → 56
- 7.3 Verhalen(d) verknopen: aantakken als interventie → 58
- 7.4 Achtjes draaien, maar dan anders → 60
- 7.5 Interactie tussen bovenstroom en onderstroom → 62
- 7.6 Stem geven aan het (stille) midden: #hoedan? → 64
- 7.7 En nu: op pad, aan de slag? → 66

Bronnen → 69

1. Wie erboven staat, zit er vaak naast

De titel van dit hoofdstuk zou ook zomaar de eerste zin kunnen zijn van een beleidsfilosofie op het ministerie van Landbouw, Visserij, Voedselzekerheid en Natuur (vanaf nu: LVVN). De filosofie: wie beleid wil maken voor het landelijk gebied, moet zijn oor niet (alleen) te luisteren leggen bij belangenbehartigers die zeggen te spreken namens anderen, maar (ook) zelf zicht hebben op wat er speelt – om vervolgens met eigen kennis over wat er leeft in de stilte én de drukte, in het midden én aan de randen aan de onderhandelingstafel met belangenbehartigers plaats te nemen. De verhalen die worden verteld in het landelijk gebied, zijn in het verleden te vaak afgedaan als ‘maar individuele verhalen’ of ‘emotionele vertellingen’. Maar voor wie goed luistert, ontvouwt zich een spectrum aan nieuwe beleidsmogelijkheden. Een mooie gedachte. De vraag is alleen: #hoedan?

1.1 Verlangen naar het stille midden

Wanneer het gaat over de transitie landelijk gebied, gaat het meestal over stikstofreductie. De overheid zet daar fors op in en gebruikt een stevig instrument: uitkopen – zij het (voorlopig) vrijwillig. Sinds het bestaan van de vrijwillige uitkoopregeling (de ‘Lbv’ voor insiders) zijn tot begin 2025 ongeveer 1300 boeren, onder wie ongeveer 900 ‘piekbelasters’, uitgekocht of daarmee bezig. Daarmee worden de beleidsdoelstellingen, die uitgaan van duizenden uitkooptrajecten als eerste stap richting stikstofreductie, bij lange na niet gehaald. De deelnamebereidheid onder boeren blijft te beperkt om de noodzakelijke vermindering van stikstofdepositie op kwetsbare natuur te realiseren. De vrijwillige regeling blijkt bovendien traag en kostbaar. De resultaten voldoen niet aan de verwachtingen en raken beklemd tussen tegenstrijdige nationale en lokale maatregelen. Dat verhardt aan weerskanten de posities van boerenbewegingen en natuurorganisaties die strijden voor hun idealen, belangen en overtuigingen.

Te midden van extreme opvattingen aan de politieke flanken – van natuurorganisaties aan de ene, boerenbewegingen aan de andere kant – horen we een ambtenaar bij LVVN hardop verlangen naar contact met ‘het stille midden’. Want in dat midden, daar is redelijkheid te vinden, daar wordt niet zo geschreeuwd, daar is bereidheid om er samen uit te komen, om gemeenschappelijke grond te vinden, om te verbinden in plaats van te

polariseren. Het stille midden is een verademing – daar vinden we mildheid en niet het geharnaste gelijk van de flanken.

Op zoek dus naar dat stille midden. Wellicht is de impasse daar te doorbreken? In vergaderzalen van hotels of landelijk gelegen congrescentra worden boeren en boerinnen, maar ook natuurbeschermers door LVVN uitgenodigd om deel te nemen aan bijeenkomsten, sessies en cafés om ‘met het hart’ te zoeken naar ‘wat werkt’. Alles ingegeven door het idee dat het ministerie zelf boven het conflict staat en buiten de waardenstrijd die zich afspeelt tussen landbouw en natuur. Het ministerie als bruggenbouwer die verbindingen kan herstellen en ‘gewoon’ duidelijke keuzes moet maken waarvan boerenbewegingen en natuurorganisaties dan de redelijkheid wel zullen inzien – dat is althans de gedachte.

In het stille midden wordt de oplossing gezocht voor de strijd tussen de flanken. Maar: wie erboven staat, zit er vaak naast. Precies deze verzuchting, die wij óók binnen LVVN mochten vernemen, vormt het startpunt van onze eigen betrokkenheid bij een bijzondere vertelling over de transitie landelijk gebied.

1.2 De storm voor de stilte: trekkers onderweg naar Den Haag

Eigenlijk begint die vertelling al (ver) daarvoor, toen in Den Haag het besef doordrong dat harde maatregelen nodig zouden zijn en een ‘stikstofkaart’ werd gepresenteerd als vertaling daarvan. In die vertelling komen trekkers voor die in een grote optocht op weg gingen naar Den Haag om daar van zich te laten horen. Dat was de storm voor de stilte, want die kwam daarna: alles stond stil. ‘Muurvast’ is hoe mensen die we in deze vertelling nog gaan tegenkomen, het zullen omschrijven. De stilstand trof niet alleen de landbouw waarvoor geen vergunningen meer konden worden verleend; ook de grootschalige bouwprojecten die extra woningen moesten opleveren, waren tot nader order op pauze gezet en nieuwe infrastructuurprojecten werden niet meer gestart. Met de pauzeknop ingedrukt kwamen ook inspanningen om kwetsbare natuur te beschermen en herstellen stil te liggen – en dat terwijl het verlies aan biodiversiteit zich ‘fast forward’ doorzette. Deze stilstand was onwenselijk. Het land moest ‘van het slot’. En dus ging het net-hernoemde LVVN op zoek naar beweging: via nationale en lokale programma’s, met een vrijwillige uitkoopregeling en verschillende samenwerkingsvormen die de transitie landelijk gebied mogelijk zouden moeten maken. En ook door dialoog: aandacht voor samen leren op een transitie school, in gesprek aan reflectietafels, samenkomen in een ‘Dieper wortelen’-café.

Daarmee vallen we aan het begin van deze vertelling een verhaal binnen dat al veel langer gaande was, namelijk dat van polarisatie (Brandsma, 2016). De moraal van dat verhaal is dat in polarisatie de verklaring voor de stilstand te vinden is en dus ook de sleutel voor beweging. Polarisation, 'wij-zij denken', als spanning tussen twee polen. De polen staan tegenover elkaar en de spreekbuizen van de polen, de 'pushers', nutten dat uit: zij zetten zich tegen de andere pool af zodat steeds meer mensen kant kiezen, de 'joiners'. De polen zetten de toon, maken het debat en daardoor lijkt het alsof iedereen kant heeft gekozen. De verhoudingen staan op scherp; de twee kampen lijnrecht tegenover elkaar; en dialoog is niet meer mogelijk. De 'bruggenbouwer' die goedbedoeld dialoog tóch opzoekt, neemt het risico de polarisatie van brandstof te voorzien juist door aansluiting te zoeken bij de polen en zo het ultieme doemscenario mee te creëren waarin de polen in het midden een zondebok vinden om van alles de schuld te geven (Brandsma, 2016). In dat uiterste geval is polarisatie levensgevaarlijk, maar ook daarvoor al is het funest door de stilstand die het tot resultaat heeft: de polen in patstelling.

Maar gelukkig is er in dit verhaal over polarisatie binnen het geschetste spanningsveld nog een derde punt, een positie tussen de polen in: het midden. In het midden is de weg uit de impasse, ligt de vluchtroute. Daar is "nuance, neutraliteit" en zijn "kansen voor sociale cohesie, beschaafd samenleven". Vanuit daar is beweging mogelijk. Alleen niet zolang het midden stil blijft. Omdat de middenpositie vaak geen stem krijgt, we vooral van de polen horen, spreken we van 'the silent', het stille midden. Die stilte maakt het midden onzichtbaar en omdat zichtbaarheid een belangrijke drijfveer is voor mensen, is er een push naar de polen, naar meer polarisatie (Brandsma, 2016). In het achtuurjournaal en de talkshows die daarop volgen, kunnen we iedere avond weer zien hoe maatschappelijke tegenstellingen worden uitgelicht en daarmee vergroot. Voor- en tegenstanders krijgen het woord, want dat maakt spannende televisie. Wie zich niet nadrukkelijk uitspreekt, blijft buiten beeld. Nuance telt niet, is saai.

Ondertussen valt overigens binnen wat wordt beschouwd als 'stilstand' in de transitie landelijk gebied, toch nog wel enige beweging te ontwaren (gecreëerd door de uitkoopregeling). Maar er wordt – op school, aan tafels, in het café – naarstig gezocht naar meer ervan en meer ruimte ervoor. De beweging die er is, is niet zoals het ministerie die graag ziet: te beperkt, nog niet leidend tot voldoende reductie van stikstof en dus ook niet afdoende voor de realisatie van de gestelde doelen. Op zoek, dus, naar het midden voor meer beweging!

1.3 Maar wat beweegt het midden?

Uit dezelfde media rijst ook de indruk dat ‘Den Haag’ vooral met zichzelf bezig is, vooral praat *over* de transitie landelijk gebied en maar weinig *met* degenen die daardoor worden geraakt. Zo groeit het gat tussen systeemwereld (beleid) en leefwereld (praktijk), en is de verhouding tussen landbouw als economische activiteit en als manier van leven zoekgeraakt (Janssen, 2024). Het lokale niveau komt zelden zelf aan het woord terwijl juist daar de grote vragen van deze tijd aan den lijve worden ondervonden – soms letterlijk. Een nationale kwestie zoals de (door journalisten graag zo genoemde) ‘stikstofcrisis’ is bij uitstek een kwestie van de regio omdat die daar landt, direct en dagelijks aan de orde is en van invloed op de lokale gebruiken, en beslag legt op middelen van de lokale gemeenschap en de ruimte die daar is om te groeien (Van der Steen, Van der Kaaij & Janssen, 2025).

Wat opvalt in de aanpak zoals hiervoor beschreven is dat er relatief weinig zicht is op wat dat stille midden in het landelijk gebied nu werkelijk beweegt. In hoeverre heeft ‘Den Haag’ weet van wat er op ‘het platteland’ écht leeft, wat het landelijk gebied in beweging brengt en wat de gewenste beweging tegenhoudt? Ingewikkeld is alleen: het stille midden laat zich niet vinden in vergaderzalen of congressentra. Het bevindt zich in alle streken van het land – alleen dan niet in het bestuurlijk centrum, maar juist aan de randen daarvan. Een midden dat zich laat vinden aan de randen en waarin het draait om de mensen die werken aan de transitie landelijk gebied: boeren en boerinnen, natuurbeschermers en talloze anderen in vele andere hoedanigheden. In de luwte, ongekend, ieder dag weer. Bijzonder is dat in een poging het landelijk gebied naar ‘binnen’ te halen, het ministerie maar al te makkelijk vergeet zelf naar ‘buiten’ te gaan om daar het stille midden op te zoeken. Niet door boven de partijen te staan, maar ernaast.

Het roept de vraag op wat er daar valt aan te treffen en mee te maken, in het stille midden. Wat gebeurt er als het bestuurlijk centrum het landelijk gebied intrekt om daarnaar op zoek te gaan? In het voorjaar van 2025 hebben wij om daarachter te komen letterlijk die reis gemaakt. Zo probeerden we antwoord te geven op een belangrijke vraag: *Wat beweegt het midden?* Een antwoord dat mogelijk zou helpen een nieuw perspectief op de transitie landelijk gebied te vinden.

Dat is bewust een dubbelzinnige vraag, op te vatten als enerzijds: Wat roert het midden?; en anderzijds: *Wat brengt het midden in beweging?* Die tweede interpretatie past in het verhaal dat we binnen waren gevallen, dat van polarisatie en het uit de stilstand komen door “beweging vanuit het midden te creëren”. De vraag zo opgevat sluit naadloos aan op het uitgangspunt van

‘Dieper wortelen’, de noemer waaronder LVVN gesprekken voert over de transitie landelijk gebied met betrokkenen, namelijk dat door te “investeren in dialoog en levende netwerken (...) gezonde en onmisbare bodem ontstaat voor veranderingen in het landelijk gebied” (Dieper wortelen, 2024, p.2). De vraag zo opgevat is er één gericht op actie – naar interventies die beweging creëren – en daarmee deze zoektocht er één naar wat daarvoor nodig is.

Bezien vanuit de opgave waar LVVN voor staat, is het de voor de hand liggende interpretatie van de vraag. LVVN zit immers ‘middenin’ het slop en heeft als missie de transitie landelijk gebied daaruit te trekken. Maar vanuit het perspectief van de onderzoeker – en vanuit de theorie over polarisatie, zouden we later leren – is deze interpretatie minder vanzelfsprekend en misschien zelfs wat ongemakkelijk. Het midden is immers nog helemaal niet écht onderzocht. Misschien bestaat het niet eens. Hoe zouden we dan vooraf kunnen stellen dat van daaruit de beweging moet komen?

Wij zijn erop uitgekomen dat het eerst nodig is de vraag te stellen wat het midden roert, om van daaruit (door) te zoeken naar wat mensen beweegt als het gaat om verandering van het landelijk gebied in het algemeen en de eigen, lokale praktijk in het bijzonder. Die vraag hebben we niet voor onszelf, om onze eigen nieuwsgierigheid te bevredigen beantwoord, maar omdat zo verslag is te doen van ervaringen en inzichten die breder kunnen bijdragen aan de transitie landelijk gebied door de Rijksoverheid, provincies, waterschappen en gemeenten.

1.4 Het meerstemmige midden verhalend vinden

Eerder NSOB-onderzoek naar de transitie landelijk gebied in opdracht van LVVN geeft aanleiding aan te nemen dat het midden “gradaties kent in (on) uitgesproken voorkeuren en belangen” (Schulz e.a., 2024, p.37). Eensgezindheid en eenstemmigheid hoeven in het midden dus niet worden verwacht. En stil is het blijkbaar ook niet per se. Wat dan wel? Een kakofonisch midden, een tot nu toe ongekende meerstemmigheid, wellicht?

We kiezen in dit onderzoek een aanpak die gericht is op het achterhalen van meerstemmigheid: een narratieve aanpak. We doen dat omdat we nu eenmaal enkel kunnen afgaan op dat wat mensen ons vertellen en we zelf observeren. Een narratieve aanpak gaat ervanuit dat we “de wereld verhalen” (“story the world”, Mishler, 1995, p.117): dat wat mensen meemaken of ervaren, krijgt betekenis door de verhalen die zij daarover vertellen. Verhalen, meervoud, want we ervaren gebeurtenissen door er in een steeds andere context, met een net ander doel, subtiel anders over te vertellen. Een verhaal of narratief

is dat wat we elkaar (en onszelf) vertellen en daarmee een sociale constructie van wat ons overkomt en waar we tegenaan lopen (Bruner, 2004). Het gaat er daarmee niet om of wat mensen allemaal vertellen waar is: het is waar in zijn consequenties. Mensen handelen naar hun verhalen. Zo hebben verhalen bijna altijd een (impliciete) rolverdeling. Er komt altijd wel een held, een schurk, een slachtoffer, een helper in voor (Van Twist, 2023). Als vanzelf kiezen mensen door hun verhalen en in lijn met de rolverdeling daarin verhouding tot andere mensen, andere organisaties, andere actoren. Kort gezegd: wie is bereid samen te werken met de schurk uit het verhaal?

De verhalen die mensen (elkaar) vertellen, zijn het waard te onderzoeken, omdat ze krachtig zijn en 'echte-wereldeffecten' ('real-world consequences') hebben. Polletta (1998) deed onderzoek naar de 'sit-ins', zitstakingen, van Amerikaanse studenten in de jaren zestig. Die leken spontaan te ontstaan en ongecoördineerd, maar – dat was haar bevinding na narratieve analyse – konden juist tot stand komen *omdat* individuele studenten elkaar dat verhaal van het ongeorganiseerde karakter ervan vertelden. Dat maakte het aantrekkelijk om eraan mee te doen en zo groeide het zittende protest. Poletta vat het zo samen: "It was the storied character of representations of the sit-ins that compelled participation." Of, zoals in de titel van haar publicatie over de zitstakingen: verhalen zijn besmettelijk.

De implicatie van dat wij de wereld vangen in woorden en verhalen en dat die woorden en verhalen echte-wereldeffecten hebben, is dat we sociale, maatschappelijke, politieke fenomenen – zoals 'de polen' en 'het midden' in de transitie landelijk gebied – alleen kunnen begrijpen door te analyseren wat betrokkenen daarover vertellen. Dat geldt in het bijzonder voor situaties waarin mensen tegenover elkaar staan (Verloo, 2015). Daarom staan in een narratieve aanpak woorden en verhalen centraal. Het is de wetenschappelijke methode van de analyse daarvan (Czarniawska, 2010). De focus is de vertellingen van betrokkenen; de uitdaging om te onderzoeken hoe die zich tot elkaar verhouden. Door voor deze aanpak te kiezen zal gedurende onze zoektocht een caleidoscoop aan vertellingen ontstaan, een mozaïek van het midden.

Als het gaat om (onderzoek naar) verhalen is het zinvol onderscheid te maken tussen narratieven en antenarratieven (Boje, 2001):

- **Narratieven:** Een narratief is een vertelling met een duidelijk begin, midden en einde, met een vast verloop van gebeurtenissen. Een narratief laat zich alleen achteraf vertellen, nadat is bepaald welke van de gebeurtenissen die zich hebben voltrokken samen het geheel vormen. Zonder einde dus geen narratief.

- **Antenarratieven:** Over de ontwikkeling van het landelijk gebied, stikstofreductie en wat mensen in het midden beweegt, valt maar lastig te spreken in narratieven. Begin, midden en einde lopen nog door elkaar. Vaak wordt hier verteld in de vorm van wat in de literatuur antenarratieven worden genoemd: flarden van verhalen die zich nog ontvouwen, met daarin meervoudige verhaallijnen, die nog ‘onaf’ zijn en het voorlopige vertoog nog kunnen ontwrichten. De verhalen die we in dit essay vertellen, zijn zulke antenarratieven: ‘snapshots’ van een verhaal waarvan we de afloop (nog) niet kennen.

1.5 Dit essay

Wij zijn op zoek gegaan naar de verhalen die mensen vertellen over de transitie landelijk gebied om zo het stille midden te vinden. Maar let op: ook dit essay waarin wij over die zoektocht schrijven, is op zichzelf een (ante) narratief dat beoogt bij te dragen aan een groter verhaal over de transitie landelijk gebied en dat al begon ver voor de trekkers onderweg waren naar Den Haag en waaraan een volgend kabinet ongetwijfeld weer een nieuw hoofdstuk zal schrijven. Ons voornemen met deze vertelling is om dat verhaal nauwer te laten aansluiten op wat de mensen die door de transitie landelijk gebied worden geraakt, beweegt. Want in die beweging is, zo denken wij, het aangrijpingspunt voor de ontwikkeling van een nieuwe beleidsfilosofie te vinden.

Het nu volgende, tweede hoofdstuk vertelt het verhaal van onze zoekende, zelfs wat lastige start. We vertellen daar niet over vanuit frustratie, maar omdat iedere ambtenaar of bestuurder die de tocht naar het midden probeert te maken, bijna onvermijdelijk met vergelijkbare kwesties en uitdagingen geconfronteerd zal worden. Want: waar bevindt dat midden zich eigenlijk, en wat als het zich niet wil laten vinden...?

Het derde hoofdstuk gaat over wat het betekent om ‘op bezoek’ te gaan in het midden. Om er vervolgens achter te komen dat wijzelf deel zijn van het verhaal in plaats van slechts ‘toehoorders’ die erbuiten staan.

In hoofdstukken 4, 5 en 6 vertellen we achtereenvolgens over onze bezoeken aan De Peel, Radewijk en de Gelderse Vallei (Ede), en delen we wat ons veldwerk daar ons aan inzichten heeft opgeleverd. Ook hebben we vingerwijzingen geformuleerd voor ambtenaren of bestuurders die ook zelf het stille midden zoeken en in gesprek het veld beter willen begrijpen. Naarmate we vorderen in onze beschouwing is te zien hoe suggesties ten aanzien van werkwijze en inhoud steeds meer met elkaar verweven raken.

Precies zoals het in de praktijk altijd gaat natuurlijk. Wat we denken en hoe we doen, zijn niet los van elkaar te zien.

In het laatste hoofdstuk, hoofdstuk 7, geven we antwoord op de vraag waarmee onze zoektocht is begonnen: wat beweegt het midden? Ook gaan we in op de betekenis die onze onderweg opgedane inzichten hebben voor het handelingsperspectief van de overheid – specifiek: LVVN – om de transitie landelijk gebied verder vorm te geven.

2. Waar beginnen: dat wat verdwijnt zodra je het vindt

Wie aan een zoektocht als de onze begint, staat direct voor een raadsel: we zijn op zoek naar wat in de polarisatieliteratuur bekendstaat als het ‘stille midden’, een midden dat door zijn stilte onzichtbaar is, maar waar begin je dan met zoeken? Als het echt stil en onzichtbaar is, krijg je het niet te spreken; spreek je er wel mee, dan laat het zich wellicht niet (langer) kwalificeren als stil of onzichtbaar. In onderzoekstermen: de respondentselectie spreekt hier niet voor zich. In het licht van deze kwestie volgt hier een beschouwing over de raadselachtige queeste van iets zoeken dat verdwijnt zodra je het vindt.

2.1 Een onzichtbaar midden

De belangrijkste valkuil in een zoektocht naar het midden is te *denken* dat je het midden spreekt, terwijl je toch eigenlijk weer de polen aan tafel hebt. De polen willen immers van zich laten horen, hebben hun verhaal klaar; ze dringen zich op, klinken door. Weet daar maar eens doorheen te luisteren op zoek naar (de verhalen van) het midden. De uitdaging is dan niet de ‘usual suspects’ te selecteren voor een gesprek – maar een keer de mensen die gewoonlijk niet aan overlegtafels, brainstormbijeekomsten, werksessies en inloopcafés deelnemen en dat ook nooit zouden doen.

Maar daarvoor kunnen we niet zomaar uitgaan van een zelf-geïdentificeerd ongehoord midden. Hebben immers ook de polen niet het idee dat hun verhaal niet gehoord wordt? In dat opzicht helpt het onderscheid te maken tussen (niet-)luisteren en (niet-)horen: dat naar een verhaal niet wordt geluisterd (dat wil zeggen: eraan gehoorzaamd), wil nog niet zeggen dat het ongehoord (in de zin van: onbekend) gebleven is. Wij zijn op zoek naar de verhalen die Den Haag niet bereiken; niet naar de verhalen die door Den Haag niet worden opgevolgd. Wanneer we (alleen) spreken met mensen die zichzelf als ‘ongehoord’ zouden bestempelen, lopen we het risico vooral verhalen van dat tweede type podium te bieden, podium dat zij eigenlijk prima zelf weten te creëren en waarvoor ze ons helemaal niet nodig hebben.

We kiezen er daarom voor niet te werken met een open uitnodiging om ‘niet-vertelde verhalen over de transitie landelijk gebied in de streek met ons te

delen', maar met gericht uitnodigen. Om dat te kunnen doen hebben we voor iedere streek die we bezoeken, de hulp nodig van iemand die de streek goed kent. Die vertellen wij over ons onderzoeksdoel; zij ons over hun streek; en samen besluiten we wie uit te nodigen. Deze streekkenners bleken gaandeweg onmisbaar – zonder hen had onze zoektocht niet kunnen slagen. In het doolhof van de Haagse beleidswereld waren zij onze wegwijzers naar de lokale praktijk. Maar lastig voelde het ook, om zo via een sprekend en zichtbaar 'aangewezen midden' in de (buurt van de) stilte te komen.

Op deze manier doen we ons best ons te richten op het onzichtbare midden, om dat zichtbaar te maken. Maar gaandeweg blijkt hoe ingewikkeld het is om de 'usual suspects' te vermijden, om te ontkomen aan de polen. Zo komt het voor dat je op de meest ongezochte plekken en bij de meest teruggetrokken mensen ineens de verhalen hoort die je al kent van de polen. En zo gebeurt het ons dat we heel bewust 'zomaar iemand' van een natuurorganisatie hebben gevraagd in plaats van de voorzitter en die persoon op onze uitnodiging reageert met grote verbazing: 'Wat gek dat jullie mij vragen! Jullie moeten waarschijnlijk toch de voorzitter hebben?' En nodigt stante pede ook de voorzitter uit voor onze ontmoeting...

2.2 Het midden dat zich laat vinden

In gesprek met de streekkenners over de respondentselectie komen we erachter dat sommig midden niet onzichtbaar, maar juist heel zichtbaar is. Wij formuleren waar we naar op zoek zijn en doen dat bijvoorbeeld als volgt: het verhaal van iemand 'die niet expliciet kant kiest', 'iets anders voorstaat dan de extreme standpunten op de polen', 'er een beetje tussenin zit'. Zij komen daarop terug met suggesties voor gesprekspartners. En soms blijkt dan dat het midden dat ons vervolgens wordt aangereikt, al behoorlijk 'verhaald' is. Dit is geen weggekropen, onzichtbaar midden, maar een welbespraakt, vocaal midden, inmiddels getraind in het vertellen van het eigen verhaal aan beleidsmakers die uit Den Haag komen om daarnaar te luisteren. Het is het midden dat wordt ingevlogen wanneer de minister de streek komt bezoeken; het sympathieke initiatief dat al in verschillende kranten is beschreven; de voorkomende welwillendheid die al regelmatig als voorbeeld is gesteld.

Een concept dat helpt begrijpen wat hier gebeurt, is 'survival of the fitting' (let op: *niet* 'fittest'). Degene die het beste (aan)past, overleeft. Niet het beste initiatief heeft de grootste kans op overheidsaandacht, maar het meest passende, als in datgene dat het beste aansluit bij de overheidscontext. Omdat

het is geformuleerd in taal die voor ambtenaren welvertrouwd is, wordt gepresenteerd in een vorm die Den Haag welgevallig is, en wordt aangeboden door personages die inmiddels welbekend zijn. Het is een fenomeen dat vaak is beschreven – en bekritiseerd – in de context van burgerparticipatie (Schram e.a., 2023; Van Twist e.a., 2014).

Het is namelijk geen onschuldig fenomeen vanwege de perverse effecten die het kan hebben. Het kan sociaal-wenselijk gedrag in de hand werken waar maar moeilijk doorheen te kijken of luisteren is – lastig voor een overheid die ernaar verlangt te begrijpen hoe het echt zit in de samenleving. Voor de boer of burger in kwestie kan dit het begin zijn van inkapseling in de wereld, de opmaat naar een carrière als ‘beleidsboer’ of ‘beroepsburger’. Met soms als tragische uitkomst verlies van de oorspronkelijke effectiviteit van het initiatief. Of het tegenovergestelde gebeurt: de ‘fitting’ raakt overvraagd en geeft op een gegeven moment niet langer thuis. Vertelvermoeidheid treedt op. Dat hebben we gemerkt: sommige mensen reageren op onze uitnodiging met dat zij er geen zin in hebben om wéér hun verhaal te vertellen.

Dat we uitkwamen bij het zichtbare midden – ook mét de hulp van de streekkenners – is logisch: dit zijn de verhalen die voorhanden zijn; dit is het midden dat zich laat vinden. Indachtig het concept van ‘survival of the fitting’ was het idee om in ieder geval óók het nog-onzichtbare midden te spreken te krijgen. Dat proberen we door goed door te vragen in gesprek met de streekkenners over de respondentselectie, maar ook door ruimte te laten in onze planning zodat indien een onverwachte gesprekspartner zich aandient, we beschikbaar zijn om met hem of haar te spreken. Om zulke gesprekspartners op het spoor te komen vragen we aan de mensen die we al spreken, wie we eigenlijk ook zouden moeten spreken. In wetenschappelijk onderzoek wordt dat ‘snowballing’ genoemd, een strategie om bij die respondenten uit te komen die gesproken moeten worden om de onderzoeksvraag te kunnen beantwoorden. Bovendien brengen we de dagen waarop we in de streken zijn, door in openbare gelegenheden als cafés en buurthuizen. We spreken er mensen die zomaar binnenlopen en gaan de straat op om te vragen en zien wat er leeft.

2.3 Gecast als het midden

Bij het uitnodigen van de geselecteerde respondenten dient een volgend onderzoeksdilemma zich aan: wat vertellen we in de uitnodiging over het onderzoek? In het kader van ‘informed consent’ – dat een deelnemer aan onderzoek weet waartegen hij of zij ja zegt – is het belangrijk om open te zijn

over onderzoeksvraag, -doelen en -opzet, en dus schrijven we een uitgebreide onderzoekstoelichting die we bij de uitnodiging voegen. Maar het moeten omschrijven van ons onderzoek aan een potentiële gesprekspartner zet ons wel aan het denken: wat betekent het om iemand te vertellen dat diegene is ‘gecast als het midden’?

Sommige mensen zullen dat als een compliment opvatten. Zij zien in het midden redelijkheid, waarden dat en worden graag gezien als een niet al te zwart-witdenker. Maar niet iedereen ziet het zo. Het midden kan ook worden ervaren als flauw van smaak, net-niet, middelmatig – denk ook nog even aan de push naar de polen die in het vorige hoofdstuk langskwam. En dan is gecast worden als het midden helemaal niet zo flatteus. Alsof het gaat om mensen die spreken ‘met meel in de mond’, vaag en omfloerst, zonder écht te zeggen waar het op staat.

En voor sommige anderen zal die casting dus ook in het geheel niet herkenbaar zijn. Niet alleen bij het uitnodigen van gesprekspartners, ook aan het begin van ieder gesprek dringt dit dilemma zich op, wanneer we het doel van onze ontmoeting toelichten. Het lijkt vanzelfsprekend om dan te beginnen met het verhaal van de polen en onze zoektocht naar wat zich daar tussen bevindt, in het midden. Tijdens een van de gesprekken wordt onze introductie ruw onderbroken met de opmerking: ‘Ho, maar ik ben radicaal hoor.’ Laat dat nu zien dat onze gesprekspartner verkeerd is gecast (het midden is immers redelijk, niet radicaal), of dat we zelf de vergissing hebben gemaakt te denken dat het midden per se gematigd of mild zou zijn?

2.4 Voor wat, hoort wat?

Voor wie denkt dat met het selecteren van gesprekspartners de grootste horde wel is genomen: ‘think again’. Als we gaan uitnodigen en tegenstand ontmoeten (veel meer dan we in andere contexten gewend zijn), dringt pas echt tot ons door hoe ingewikkeld het is om een al dan niet bestaand midden, dat ook nog eens al dan niet stil is, te vinden.

Op onze uitnodiging – met als onderwerpregel: ‘Ben je in voor een goed gesprek over jouw streek?’ – krijgen we bijna altijd wel reactie. Soms is die meteen instemmend (‘Kom maar langs!’), maar veel vaker is er scepsis, voorzichtigheid, worden we deelgenoot gemaakt van een ‘worsteling om hieraan mee te werken’. We gaan in gesprek over die aarzeling en soms wordt het een ja, soms een nee. Aan één boer die in principe had toegezegd en met wie we plaats en tijd hadden afgesproken, moeten we bij aankomst op het erf opnieuw uitleggen ‘wat we hier komen doen’ voordat ons – met enige

terughoudendheid nog altijd voelbaar – koffie wordt aangeboden. Een van de streekkenners vat het na een inventarisatieronde in de onderwerpregel van haar e-mail aan ons zo samen: ‘onderzoek NSOB & RTLG wordt een taai proces.....’ En daarin heeft ze gelijk: het blijkt nog lang niet altijd gemakkelijk mensen ervan te overtuigen met ons in gesprek te gaan.

De weifeling en weigering die we hier beschrijven, is gemakkelijk geïnterpreteerd als onwelwillendheid. Maar wat we daar doorheen of daaronder gezien hebben, is het volgende:

- **Verdriet en pijn:** De periode waarin wij gespreksuitnodigingen sturen, is ook de periode waarin de rechtbank Den Haag uitspraak doet in de bodemprocedure tussen Greenpeace en de Staat. De rechtbank oordeelt dat de Staat onrechtmatig handelde door de stikstofdoelen ‘voor 2025 niet en voor 2030 zeer waarschijnlijk niet te halen’ (Rechtbank Den Haag, 2025). Zo komt het jaartal waar zovelen in de landbouw zo graag vanaf hadden gewild, weer helemaal terug op de agenda. En dat doet pijn. Pijn die eerst moet worden verwerkt voordat er weer zin is op te brengen om aan zoiets als ons onderzoek mee te werken. Deze pijn voelen we bijvoorbeeld in deze reactie: ‘Echter moet ik zeggen dat ik op dit moment me niet echt zo happy voel. Dat gaat me, ondanks dat we positief ingestelde mensen zijn, je niet in de kouden kleren zitten. Dus op dit moment niet zoveel behoefte om aan jouw vraag mee te werken, ondanks ik de vraag die je stelt wel goed vind om in beeld te brengen.’
- **Vertelvermoeidheid:** Er zijn ook reacties waaruit een bepaalde vertelvermoeidheid spreekt. Dit keer is het een nee, want we zijn in de afgelopen twee jaar al ‘vaak onderwerp van gesprek / werkbezoek en presentatie’ geweest. Dit ‘-oneerbiedig gezegd- kunstje wordt mij te vaak opgevoerd in den lande’, ‘het blijft zich herhalen’ en zal niets nieuws meer opleveren: ‘Het gesprek en de rapportage is voorspelbaar.’ Soms bepaalde de streekkenner dat voor de streek: voorzag dat niemand meer de puf zou hebben om met ons te spreken; soms kwam het geluid uit de streek zelf. (In één geval met toevoeging van deze vriendelijke wens: ‘Maar ik hoop dat je gemotiveerde mensen mag ontmoeten.’)
- **Wederkerigheidswens:** Wat we ook hebben gezien is een impliciet verlangen naar, maar soms ook uitgesproken eis van wederkerigheid: voor wat, hoort wat. ‘De boeren komen elke keer trouw opdraven’, maar dit keer niet – ‘tenzij het direct tot een plus voor henzelf leidt’. Kom eerst maar eens met ‘concreet resultaat’, ‘daadwerkelijke realisatie’, belofte ‘dat dit ook daadwerkelijk in Den Haag op de juiste plekken opgepakt wordt, niet op een bureau blijft liggen’, dán willen we wel weer meedoen. Een ongemakkelijk gevoel be kroop ons bij het lezen van deze reacties:

wat waren wij eigenlijk voor erfbetreders die van alles kwamen halen en niet veel te brengen hadden, anders dan een luisterend oor?

2.5 Het recht op stilte

De reacties die we krijgen op onze gespreksuitnodigingen (waarmee we eigenlijk natuurlijk onszelf uitnodigen), zetten ons aan het denken over wat daarop eigenlijk *onze* reactie zou moeten zijn. Wat zou ons antwoord moeten zijn op het verdriet, de vertelvermoeidheid en het verlangen naar wederkerigheid die we hier aan het begin van onze zoektocht opmerken?

Wat we in ieder geval kunnen en moeten doen – dat is voor ons helder – is uitgaan van vrijwilligheid. We gaan ons niet opdringen, onszelf niet uitnodigen waar we niet welkom zijn. Ons doel mag dan wel zijn om het stille midden zichtbaar te maken – dat hoeft niet koste wat het kost. Er kunnen immers heel goede redenen zijn voor iemand om stil te willen blijven. Als stilte een vorm van verzet is bijvoorbeeld, en daarom meepraten een vorm van toegeven. Maar ook omdat niet iedereen ‘activist wil zijn’ of ‘zin heeft in gedoe’. Ook het midden heeft ‘het recht op stilte’ (Meijer, 2022, p.104). Een recht dat ons onderzoek (of onderzoek van anderen) niet zou moeten schenden.

2.6 Stem geven aan het (stille) midden: #hoedan?

Voor wie in de toekomst ook zelf op zoek wil naar het (stille) midden, hebben we een aantal suggesties, gebaseerd op de ervaringen die wij hebben opgedaan in onze zoektocht:

Ten eerste, heb aandacht voor verdriet, vertelvermoeidheid en het verlangen naar wederkerigheid. Je ontmoet mensen, landgenoten, die ook maar geconfronteerd worden met grote politieke, maatschappelijke vraagstukken over stikstofreductie en de transitie landelijk gebied, en die nu ongevraagd het middelpunt van de aandacht zijn geworden. Hun pijn is echt en mag er zijn. Als dat zich soms uit als boosheid richting jou – of in dit geval: ons – is dat best begrijpelijk, zelfs al ben je niet zelf de oorzaak daarvan. Iedereen snapt dat we samen verder moeten, maar wie de pijn van de verandering moet dragen, wil daarin worden gezien en erkend.

Ten tweede, ga schatzoeken én strandjuten tijdens een bezoek. In onderzoek wordt vaak om redenen van systematische dataverzameling werken volgens een vast protocol voorgestaan (schatzoeken). Maar in aanvulling op een dergelijke vooraf uitgedachte en geprotocolleerde werkwijze zit er ook

veel waarde in om 'gewoon' maar eens op pad te gaan, ruimte te geven aan onverwachte ontmoetingen en mensen te spreken die je toevallig tegenkomt (strandjutters). Veel inzichten en veelzeggende verhalen hebben wij bijvoorbeeld opgedaan door in gesprek te gaan met iemand over wat je ziet. Je vraagt iemand waarom ergens een groot hek staat, wie dat heeft neergezet en hoe lang het er al staat. Voor je het weet, heb je een betekenisvolle anekdote te pakken die je leert over wat mensen beweegt of tegenhoudt te bewegen. De omgeving praat mee en is deel van het verhaal: een rommelige schuur, een hazelaarboomgaard, een boerinnenkalender aan de muur – het zijn allemaal tekens die een eigen verhaal te vertellen hebben. Oren en ogen openhouden dus.

Ten derde, luisteren zonder oordelen. Denk niet dat wat stil is, graag aan het vertellen slaat wanneer je even langskomt. Zeker als je uitdrager bent van beleid waar mensen tegen zijn, is de aanname dat mensen 'er dan toch juist baat bij hebben met je te praten', extreem aanmatigend. Een boer vertelde ons dat er beleid wordt gemaakt waarvan hij geen voorstander is, dat hem geld kost, dat zijn boerenleven bedreigt en dat hij überhaupt gewoon niet wil. Vervolgens wordt hij door de overheid gevraagd mee te praten, wordt er "geluisterd" (hij maakt dubbele aanhalingstekens in de lucht) en worden er nog wat minimale aanpassingen gedaan. En dan vindt de overheid dat dat goed gedaan is. Maar dat is nog altijd beleid dat hij niet wil (en hij is niet de enige) en nu moet hij ook nog eens blij zijn met die minimale aanpassingen, want 'er is toch naar hem geluisterd' en 'iets met zijn inbreng gedaan'. Dus laat eventuele zelfovertuigdheid dat 'we als overheid' het 'toch goed voor hebben' thuis en probeer mensen in hun situatie te begrijpen.

Ten vierde, let op wat je doet als je iemand cast als 'het midden' of 'stil'. Zoals gezegd kan dat voor de een complimenteus zijn, voor de ander beledigend. Maar het kan ook iets zeggen over jouw of onze veronderstellingen van wat dat (stille) midden is. Als je het midden op voorhand als eensgezind, redelijk en mild beschouwt, dan zou je daardoor interessante en betekenisvolle gesprekken terzijde kunnen schuiven omdat die niet voldoen aan dat beeld. Eén ding is zeker: de mensen die we spreken, zitten allemaal 'middenin' een grote maatschappelijke verandering.

Ten vijfde en ten slotte, toon empathie, niet sympathie. Onvermijdelijk ontstaan er verwachtingen, verwachtingen van 'halen en brengen', 'kosten en opbrengsten'. Maar in onze ervaring gaat het ook – en eigenlijk misschien nog wel meer – om iets anders, namelijk om de wederzijdse erkenning van *verlangens*, meer nog dan van *belangen*. Kort gezegd is dat minimaal een kwestie van verwachtingenmanagement. Alleen al om toekomstig chagrijn te voorkomen. Maar daaraan voorbij gaat het om empathie tonen: je inleven

in de positie van de ander. Overigens zonder dat dit zich direct en onvermijdelijk vertaalt in sympathie of aangepaast schuldgevoel. Inleven en meevoelen liggen in elkaars verlengde, maar zijn niet vanzelfsprekend tegelijk nodig en aan de orde in een zoektocht naar het (stille) midden.

3. Op bezoek in het landelijk gebied

Tijdens onze eerste veldwerkdag, die plaatsvindt in De Peel, voeren we gesprekken vanuit een café dat speciaal voor ons eerder is opengegaan. Het café ‘in het echt’ hadden we het weekend ervoor kunnen zien. Toen was er de ‘La Chouffe’-thema-avond geweest, een jaarlijks terugkerend festijn. Van alle deuropeningen waren kabouterdeuren gemaakt en na het drinken van ieder biertje kreeg de feestganger er een kabouteraccessoire bij, met voor de echte doorzetters uiteindelijk zelfs een puntmuts. Het was een groot feest geweest en goedbezocht. Als wij er aankomen, zien we alleen nog de levensgrote kabouter die in de achterbak van het verhuurbedrijf wordt geladen.

3.1 Willen weten hoe het écht zit

In onze zoektocht naar het midden staan verhalen centraal en verhalen hebben altijd een context. Dat geldt voor de verhalen die we verzamelen, maar ook voor het verhaal dat wij daarover vertellen hier in dit essay. En de context van dit verhaal is dat *wij naar daar* gaan om verhalen te verzamelen. Dat is een bewuste keuze. We hadden ook kunnen kiezen voor *hen naar hier*: gesprekken voeren in Den Haag – bij de NSOB of misschien zelfs op het ministerie. Ook een tussenvorm was denkbaar geweest: met digitale gesprekken op het neutraal terrein van het internet, waarvoor niemand reistijd had hoeven maken. Maar dat doen we niet en daarvoor hebben we een aantal redenen:

- **Ter plaatse:** De eerste reden is methodologisch. Wij zijn nu juist op zoek naar het geluid dat zijn weg naar Den Haag niet vindt, dus Den Haag kan daarvoor niet de vindplaats zijn. Om stil midden te vinden, moeten we het daar beluisteren waar het is. We kunnen er niet van uitgaan dat het hoorbaar is als wij blijven waar we zijn.
- **Beleefdheid:** De tweede reden is normatief. Wij vinden het toch wel het minste wat we kunnen doen voor de mensen die ons de gunst bewijzen hun verhaal met ons te delen dat wij hen de moeite besparen onze kant op te komen.
- **Zelf ervaren:** De derde reden is dat (flarden van) verhalen niet alleen te beluisteren, maar ook te ervaren zijn. Wat we zien als we ter plaatse zijn, wordt onderdeel van gesprek. De fysieke omgeving is niet het decor

waartegen het zich afspeelt, maar personage in het verhaal – zeker op dit dossier. En we kunnen die fysieke leefomgeving alleen in beeld, in het verhaal krijgen door die te zien. Ernaar vragen is niet hetzelfde.

Een voorbeeld uit De Peel, onze eerste streek, om duidelijk te maken wat we met dat ‘zelf ervaren’ bedoelen:

We zetten onze auto neer en nemen het prachtig betegelde voetpad dat van de voordeur van de boerderij door de netjes onderhouden, onkruidvrije voortuin naar de openbare weg loopt, maar waarvan de laatste rij tegels is weggelaten. Er is geen aansluiting op de openbare weg: er ligt tien centimeter strak gemaaid gras tussen. Het pad ligt er wel en je bent welkom, maar dat is niet vanzelfsprekend: er is een grens tussen publiek en privé: tien centimeter strak gemaaid gras. Bovendien is het helemaal niet de bedoeling dat dit pad wordt gebruikt. Het is de bedoeling en goed gebruik dat je achterom komt – en dat krijgen we ook te horen wanneer we binnenstappen. Duidelijke begrenzing en warme verwelkoming tegelijkertijd prachtig gesymboliseerd in het bewust en opzettelijk niet goed aansluiten van het voetpad op de openbare weg.

Uit onze derde reden om voor *wij naar daar* te kiezen spreekt een verlangen: zo hopen we beter te leren begrijpen wat er speelt ten aanzien van de transitie landelijk gebied, beter dan we zou kunnen zónder daar zelf naartoe te gaan. Maar dat verlangen – om zo te achterhalen “hoe het ‘echt’ zit” (Cramers & Van Twist, 2014) – wordt in de praktijk niet vanzelfsprekend vervuld. De ‘La Chouffe’-thema-avond die we hebben gemist in De Peel, is daar een voorbeeld van en zo waren er meerdere gedurende het onderzoek: momenten waarop we ons ervan bewust waren – meteen of na afloop – dat we nu niet de ‘echte’, ongefilterde werkelijkheid te zien kregen, maar een op ons aangepaste werkelijkheid. Een ingestudeerde presentatie in plaats van ervaringen die onsamenhangend worden gedeeld. Een uitgeschreven betoog dat alvast was geprint om ons achteraf mee te kunnen geven. Een adviseur meegenomen naar het gesprek omdat die ons beter te woord zou kunnen staan. En dat zijn dan nog de momenten waarop we het doorhadden. Hoeveel meer zijn er daarvan geweest?

Onderzoek op locatie is belangrijk, want het levert onmiskenbaar een rijker beeld op van de praktijk “dan alleen wordt verkregen uit beleidsnota’s en onderzoeksrapporten, waarin innovaties en creatieve werkwijzen zijn teruggebracht tot abstracte beschouwingen of statistieken” (Cramers & Van Twist, 2014, p.4). Maar wie eraan begint met de ambitie na afloop te weten hoe het ‘echt’ zit, zal gaandeweg teleur worden gesteld. Dit omdat “een bezoek of een ontmoeting per definitie een spel [is] tussen wat men wil

laten zien en hoe het ‘normaliter’ of werkelijk is” (Cramers & Van Twist, 2014, p.17). Met de metafoor van Belgische surrealist Magritte: dit is geen pijp: dit is een voorstelling van een pijp. Dit is geen café: dit is een voor ons opengegaan café.

De context van dit verhaal – dat wij op bezoek zijn in het landelijk gebied om daar verhalen te verzamelen – verwordt daarmee op zichzelf tot iets om te onderzoeken: wat gebeurde daar dat wij niet het ‘echte’ café hebben kunnen zien? In de wetenschappelijke literatuur wordt het concept ‘reflexiviteit’ gebruikt voor beantwoording van dat type vragen. Reflexiviteit is bewustzijn van en stilstaan bij het fenomeen dat een onderzoeker altijd datgene wat hij of zij onderzoekt, beïnvloedt door dat te onderzoeken. Omdat we de werkelijkheid beïnvloeden met onze aanwezigheid, kunnen we de werkelijkheid niet waarnemen zonder daarin óók het effect te zien dat wijzelf daarop hebben. Oftewel: we nemen onszelf mee. Reflexiviteit helpt in dit onderzoek om beter te begrijpen wat de betekenis is van de verhalen die we hebben verzameld, en dat begint hier bij doorkrijgen dat je ook zelf staat op de foto die je van iemand anders maakt.

3.2 Wij van daar

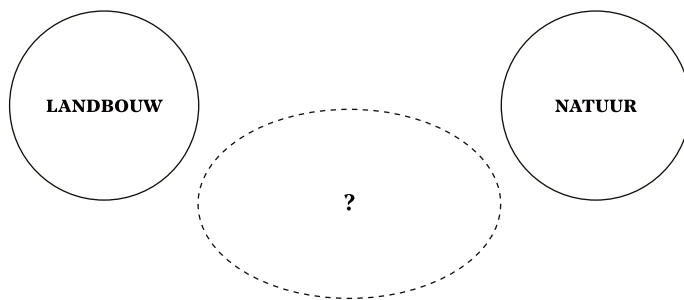
Soms zijn het subtiele aanwijzingen die dat onthullen (de ingestudeerde presentatie, het uitgeschreven betoog, de meegenomen adviseur), maar soms is het ook klinkklaar: dat er op ons werd gereageerd, hebben we ook geweten. In die gevallen wordt dat meestal meteen aan de start van het gesprek duidelijk. In reactie op onze voorstelronde wordt dan vastgesteld dat *wij van daar* zijn – ‘daar’ vaak geschaard onder de noemer ‘Den Haag’, maar soms ook uitgesplitst naar ‘het ministerie’ of ‘de minister’ en ‘weer zo’n adviesbureau’. Kritisch wordt vervolgens opgemerkt dat wij ‘dus echt nul’ hiervan weten en dus ook niet kunnen redeneren vanuit ‘boerenverstand’ zoals zij. En dan worden daaraan nog de lage verwachtingen toegevoegd die er van ons bezoek zijn: wij zijn tandeloze tijgers die ‘hoog en droog’ ons werk doen; elke maand ‘riant salaris’ krijgen; en dan af en toe eens uit onze ‘ivoren toren’ afdalen om daarnaartoe terug te keren zonder enig verschil te maken. De genadeklap volgt als met inlevingsvermogen tot slot nog wordt toegevoegd dat wij ‘daar ook niet zoveel aan kunnen doen, hoor’.

Uit reacties van deze aard is veel op te maken en erin weerklinken het verdriet, de vertelvermoeidheid en het verlangen naar wederkerigheid die eerder ook al uit de reacties op onze gespreksuitnodigingen spraken. Maar waar misschien nog wel het meeste uit is op te maken, is uit *wie* er zo op ons reageren. Reacties van deze aard komen namelijk uit iedere ‘hoek’: boeren,

boswachters, natuurbeschermers, bewoners, bestuurders en beambten. Een voorbeeld: de gemeenteambtenaar die aan het einde van het gesprek haar kans grijpt om als ze dan ‘nu toch eens met het ministerie aan tafel zit’, te vertellen wat er volgens haar moet gebeuren. Nog één: de meerdere gesprekken waarin wordt opgemerkt dat er met de gemeente en het waterschap ‘nog wel te praten valt’ omdat die snappen wat er hier speelt – dit in tegenstelling tot provincie en Rijk die ‘nog nooit een stal vanbinnen hebben gezien’.

En dat gegeven, dat *iedereen* zo op ons reageerde (dat wil zeggen: ieder *type* gesprekspartner – niet letterlijk iedereen), heeft ons beeld van de polarisatie in de transitie landelijk gebied, het startpunt van onze zoektocht, op zijn kop gezet.

Dit is hoe we die polarisatie vóóraf hadden getekend:



In deze schets zijn de twee polen landbouw en natuur en is daartussenin het midden waarnaar wij op zoek zijn. Dat landbouw en natuur de polen zijn, leek ons vooraf logisch. ‘Landbouw’, de agrarische sector, heeft immers duidelijk andere ideeën over en belangen bij hoe het landelijk gebied er in de toekomst uit zou moeten zien dan ‘natuur’, beheerders en beschermers. Uit de discussie daarover die we vanuit professionele interesse en betrokkenheid volgen, hebben we opgemaakt dat die twee inmiddels behoorlijk tegenover elkaar zijn komen te staan en diep zijn weggezonden in vijandig ‘wij-zij denken’.

En voor dit polarisatiebeeld hebben we ook zeker bewijs gevonden op onze zoektocht. Zo zijn er agrariërs die de agenda van de natuurbeheerorganisatie in hun streek afdoen als een agenda van onrealistische ‘wensnatuur’. Zij hebben wél begrepen dat teruggaan naar ‘de natuur van de jaren vijftig’ simpelweg niet meer kan, maar dat geldt natuurlijk niet voor hen die zich maar blijven inzetten voor ‘donkergroene natuur’, een onvervulbare ambitie

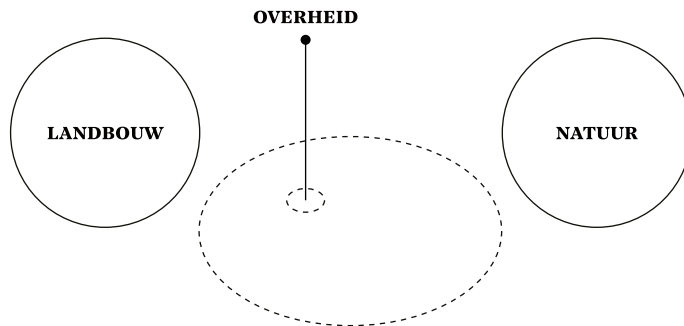
van mensen die economisch gezien echt helemaal niets bijdragen. We spreken vervolgens ook leden van de desbetreffende natuurbeheerorganisatie en die vatten deze kritiek, die hen natuurlijk al regelmatig ter ore is gekomen, op als compliment en gaan er volledig achterstaan. ‘Als je je alleen maar tegen verslechtering verzet, dan wordt het nooit beter’, heeft de voorzitter ooit nog van zijn vader geleerd. Voor hem is het een roeping, een persoonlijke missie om ‘op te komen voor de natuur’ en dat doet hij al jaren voor minimumloon en vroeger op een Melkertbaan. De agrariërs die hij om zich heen ziet, zouden dat niet doen, want die geven daar niet om, die zijn alleen geïnteresseerd in de centen.

Onderling verschil benadrukken en uitvergroten is een klassieke polarisatiedynamiek (Brandsma, 2016) en we zien het gebeuren in de gesprekken die we voeren. Maar bijna net zo vaak volgt daarop een nuancering: ja, Jans’ ideeën – iedereen noemt elkaar hier bij de voornaam – over De Peel zijn dan misschien wel onrealistisch, maar er is ook wel weer ‘prima met hem te praten’. ‘Als het erop aankomt, gaan we met elkaar aan tafel en komen we er wel uit.’ Een boer die we spreken, heeft uiteindelijk maar in afstemming met de natuurbeheerorganisatie in zijn streek een vergunning aangevraagd, want ‘anders kwam het toch maar bij de rechter’.

Het vijandige beeld dat wordt geschetst van ‘Den Haag’, krijgt bijna nooit op die manier nuancering. Eerder komen er alsmaar meer voorbeelden op die dat beeld van ‘Den Haag’ (als synoniem voor de Rijksoverheid) – maar ook ‘Den Bosch’, ‘Zwolle’ of ‘Arnhem’ (waarmee dan naar de provinciale overheid wordt verwezen) of andere overheden: waterschappen, omgevingsdiensten, gemeenten – als ‘tegenstander’ bevestigen en zo vastzetten. De flora- en faunabank opgebouwd uit data verzameld door burgers, maar waar boeren geen toegang toe krijgen omdat ‘de overheid’ niet vertrouwt dat zij daar eerlijk mee omgaan: ‘Alsof het dan opeens zou zijn: dat plantje bloeit daar niet meer.’ Pijn van het aanhoudend worden neergezet als ‘piekbelaster’ zonder duidelijkheid over wat dat nog betekent nu inmiddels de meeste veehouders uit het gebied zijn verdwenen. Niet de boer, maar de natuurbeschermer die opmerkt hoe complexe wetgeving jonge ondernemers die natuurinclusief en innovatief willen boeren, het leven zuur maakt, en geen enkel vertrouwen meer heeft in de wil van Den Haag om daar iets aan te doen. Op een gegeven moment zegt iemand tegen ons: ‘Ik herken dat beeld van die twee kampen eigenlijk helemaal niet. Het zit vast op wet- en regelgeving hier.’

Wat betekent het – niet alleen voor ons, maar ook voor het ministerie – dat het verschil tussen hier (het landelijk gebied) en daar (Den Haag) meer werd benadrukt en in stand gehouden dan het verschil tussen wij (landbouw-natuur) en zij (natuur-landbouw)? Het ministerie ziet zichzelf immers als

bruggenbouwer tussen landbouw en natuur en daarmee verheven boven het conflict. Op basis van de polarisatieleer (Brandsma, 2016) en de gesprekken die we hebben gevoerd, valt ons op dat over de volle breedte van de mensen die wij spreken, die positie van de overheid als bruggenbouwer niet zo wordt gezien. Gesprekspartners proberen de overheid veelal in de positie van een nieuwe pool te drukken. De overheid staat er zo voor velen dus ‘middenin’, als partij *in* het conflict – terwijl boeren en natuurorganisaties over elkaar zeggen dat er met de ander best uit te komen valt...



3.3 Stem geven aan het (stille) midden: #hoedan?

Wie op zoek gaat naar het stille midden, kijkt niet door een lens, maar in de spiegel. Onvermijdelijk kom je namelijk ook zelf in beeld: als deel van dat midden of juist van wat daar (volgens anderen) buiten valt. Bovendien is dat spiegelbeeld niet statisch, maar dynamisch – het beeld beweegt. Door op bezoek te gaan breng je iets teweeg en verandert wat je te zien krijgt.

Onschuldig is dat allemaal zeker niet! Zeker als je erover gaat schrijven, zoals ‘wij van hier’ nu doen, en verhalen gaat verzamelen over ‘zij van daar’, ontstaat ook nog eens het risico per ongeluk brandstof te bieden aan een wij-zij dynamiek waar je eigenlijk helemaal geen onderdeel van wil zijn. Het roept een even indringende als ingewikkelde vraag op: hoe moet je je dan opstellen? Hoe bijvoorbeeld te reageren op de reacties die je onbedoeld maar ook onvermijdelijk oproept?

Een voor de hand liggende suggestie die we vaak voorbij hebben zien komen, is deze: je moet daar niet moeilijk over doen en gewoon jezelf zijn. Dat lijkt logisch, maar is lastig. Je accepteert dan de afstand, het ongemak en mogelijk de wederzijdse diskwalificaties, en ziet die voor wat ze zijn: verschillen tussen mensen. De samenleving is er één van verschil en dat verschil mag er zijn.

Het past bij ons idee van authenticiteit: 'what you see, is what you get'. Dus doe gewoon zoals je bent. Vertel gewoon dat je voor LVVN werkt. En inderdaad: over co-gisting weet je niets, maar de vragen die je stelt komen voort uit oprechte nieuwsgierigheid. 'We zijn benieuwd naar jouw verhaal.' Ook maar meteen eerlijk zijn over dat je zelf ook nog niet zo goed weet wat dit gesprek nu precies gaat opleveren voor je gesprekspartner – misschien wel helemaal niets...

Maar dat is en blijft lastig, was wat we keer op keer merkten. Bijvoorbeeld als 'gewoon jezelf zijn' irritatie oproept dat een goed gesprek ingewikkeld maakt of (per ongeluk) brandstof geeft aan een polarisatiedynamiek die je juist hoopte te onderzoeken. Dit zijn een paar lessen die ons in ieder geval hebben geholpen in dit opzicht:

Ten eerste, wees je ervan bewust dat je ook jezelf meebrengt als je op bezoek bent. Omdat het ongemakkelijk voelt als steeds wordt benadrukt dat jij anders bent, kan de verleiding groot zijn om te laten zien dat zoiets helemaal niet waar is. Je doet bijvoorbeeld een bewuste poging het beleidsjargon dat je normaal spreekt, voor de duur van het gesprek af te schudden en put zelfs uit het Brabantsdialect van je jeugd. Als dat niet werkt, zet je alle zeilen bij en vertel je over een ver familielid dat ook een boerenbedrijf had. En in een poging om te voorkomen dat je door de mand valt als buitenstaander zorg je ervoor dat 'domme vragen' niet gesteld worden. Als in een eerste gesprek kritisch wordt opgemerkt dat jij niet weet wat co-gisting is, zorg je ervoor dat zoiets in het vervolg niet meer gebeuren zal. Voor je het weet maakt een bewijsdrang zich van je meester en voelt een volgend gesprek als een examen waarop je zo goed mogelijk probeert te scoren. Pogingen om niet 'iemand van daar' maar 'iemand van hier' te zijn komen vaak voort uit de beste bedoelingen en de intentie om afstand te overbruggen, maar tegelijk roepen ze ook vragen op over oprechtheid en blijft altijd het risico door de mand te vallen.

Ten tweede, bedenk steeds dat het niet gaat om jou, maar om de ander die je spreekt. Als wie je bent, waar je vandaan komt of voor welke organisatie je werkt, reactie oproept, dan is een verleidelijke optie om daar dan vooral niet al te veel over prijs te geven. In plaats van een uitgebreide toelichting op je biografie doe je voor deze gelegenheid de beknopte. Misschien laat je even achterwege dat ook jij voor zo'n gehaat bureau werkt, maar zeg je meer in het algemeen dat je 'werkt aan de transitie landelijk gebied'. Of je benadrukt wat je eerder hebt gedaan, in plaats van wat je nu doet. Het voelt veiliger om een beetje anoniem te blijven en trouwens: misschien is het ook wel productiever

en zullen mensen zo meer bereid blijken hun verhaal met jou te delen. Maar er is ook hier weer een risico: wat als je alleen 'less' hebt gedeeld en gaandeweg het gesprek 'more' toch ter sprake komt?

Ten derde, voorkom overspannen verwachtingen en wees eerlijk over wat je wel en niet te brengen hebt. Niet alleen wat je weet, maar ook wat je kunt, kan gaan dwars zitten in het gesprek als je op bezoek gaat in het midden. Dat het lastig is invulling te geven aan het verlangen naar wederkerigheid, kan gaan knellen. Wat zij blijkbaar (nog) niet zien, is hoe graag ook jij een positieve bijdrage wil leveren aan de kwesties waar ze tegenaan lopen in de streek, en hoezeer je er ook van baalt hoe het nu loopt. Je reageert met grote woorden: 'Maar wat we nú maken gaat écht helpen. En daar gaan jullie ook zelf concreet iets aan hebben!' Het levert je een gewaardeerde plek op aan de gesprekstafel, maar maakt ook nerveus: wat als hier (weer) een toekomstige teleurstelling wordt gecreëerd?

Het is en blijft zoeken, maar onze ervaring is dat de neiging om informatie te verzwijgen of zaken net iets anders voor te stellen op enig moment altijd wel tot ongemak leidt. Het zorgt voor een 'net niet'-ervaring aan beide zijden. Je bent nu eenmaal niet zoals zij en zij niet zoals jij. Dat is prima. Als jij die boer uitnodigt voor een bijeenkomst in een vergaderzaal in een hotel in de binnenstad van Den Haag, ervaart hij of zij hetzelfde ongemak dat jij hebt als je daar bij de voordeur aanbelt voor een kop koffie aan de keukentafel. Dat ongemak verdragen is niet makkelijk, maar om zicht te krijgen op 'hoe het samen uit te houden' in het (stille) midden wel de moeite waard.

4. De Peel: op de grens van landbouw en natuur

Januari 2025 en we zijn in De Peel, onze eerste streek. De streek ligt op de grens van Limburg en Noord-Brabant en strekt van Grave in het noorden tot Roermond in het zuiden. De streek wordt gekenmerkt door zijn hydrologische systeem van horsten en slenken die afwateren op de Maas en Roer. We spreken van ‘De Peel’, maar van pelen zijn er meerdere: de Deurnsche en Mariapeel, De Grootte Peel. Het zijn natuurgebieden én Natura 2000-gebieden, restanten van wat eens een uitgestrekt landschap van levend hoogveen was, maar in de twintigste eeuw in cultuur is gebracht (LVVN, z.d.). Dat kwetsbare natuur en een groot aantal voedselproducerende bedrijven deze streek delen, maakt het een aandachtsgebied in allerlei aanpakken: zo is er voor De Peel een groenblauwe gebiedsgerichte aanpak (Groenblauwe gebiedsgerichte aanpak, z.d.) en is De Peel ook NOVEX-gebied (NOVEX De Peel, z.d.). In dit hoofdstuk delen we wat ons opvalt in De Peel, op de eerste stop van onze zoektocht naar het midden.

4.1 Schatzoeken én strandjuten in het veen

Omdat het de eerste stop is en onze onderzoeksvraag complex, misschien zelfs paradoxaal, weten we van tevoren niet goed wat we in De Peel zullen vernemen en hoe dat onze zoektocht verder zal brengen. En omdat we nog geen referentiekader hebben, zullen we ook niet weten: is dit nu uniek voor deze streek – of zelfs voor deze gesprekspartner – of een patroon in de transitie landelijk gebied? Dergelijke onbevangenheid past methodologisch goed bij veldwerk zoals wij dat doen. Het is beginnen met de “schijnbaar onbeholpen en zelfs wat onnozele vraag: wat gebeurt hier eigenlijk? Wat speelt zich nu af?” (Scherpenisse, Van Twist & Hill, 2024, p.8-9). Onbevangen onderzoeken betekent oprechte belangstelling tonen, een praktijksituatie bestuderen door je daarover te verbazen en verwonderen (Boonstra, 2018; Vermaak, 2009). Dat is niet hetzelfde als argeloos of naïef zijn: het is bewust kiezen het eigen oordeel uit te stellen (Scherpenisse, Van Twist & Hill, 2024).

Zelfbewust beginnen we aan ons veldwerk in De Peel door dit bijna als mantra tegen onszelf te herhalen: ‘Het is onze onbevangenheid die ons juist gaat helpen hier; het klopt dat we ons onvoorbereid voelen!’ Maar dat weten, is nog niet hetzelfde als daarmee comfortabel zijn en dus proberen we ons tóch voor te bereiden op het ervaren van het onvoorbereide. Dat doen we door

toevlucht te nemen tot een contextschets die begint bij de historie van de streek en eindigt in de grote verscheidenheid aan beleidsdocumenten van afgelopen jaren waarin over De Peel is geschreven. Dat is nuttig, want gesprekspartners grijpen vaak terug op de twintigste-eeuwse geschiedenis van de regio als achtergrond van hun verhalen. Dan is het best fijn om 'up to speed' te zijn en niet steeds te hoeven Googelen hoe het ook alweer zat met de veenkoloniën of het naoorlogse ruilverkavelen. Maar toch: als het bezoek aan de streek één ding duidelijk maakt, is het wel dat De Peel er in het echt heel anders uitziet dan op papier.

Ook gespreksvragen bereiden we van tevoren voor door het opstellen van een gespreksleidraad. Een goede gewoonte, die bijdraagt aan de methodologische hygiëne. De gespreksleidraad biedt houvast, maar kan tegelijkertijd bij bijna ieder gesprek na ongeveer vijf minuten het raam al uit. Het loopt altijd anders dan verwacht: het gesprek begint met een rondleiding over het bedrijf in plaats van aan tafel; een gesprekspartner wil ons eerst wat vragen in plaats van andersom; steeds meer mensen schuiven aan en dus zijn we onszelf steeds opnieuw aan het voorstellen. Ieder gesprek loopt ook uit, trouwens. Ons aan de afgesproken tijden houden, blijkt zo goed als onmogelijk.

Wendingen zijn inherent aan kwalitatief onderzoek, maar aan veldwerk als het onze al helemaal. Het vak van onderzoek doen is daarmee om te gaan; het maakt het tot 'an art, not a science'. Typisch aan onderzoek als dit is echter dat juist de wendingen weleens het antwoord op de vraag zouden kunnen bevatten – en daar wordt het interessant. De gesprekspartner die off-topic gaat, blijkt dan opeens helemaal on-topic; bijzaak blijkt hoofdzaak; terzijde blijkt ter zake. Omdat juist Ongezochte Opbrengsten en Onverwachte Ontmoetingen (O.O.O.O.) centraal staan, is het onderzoek maar beperkt te regisseren en moet het tot op zekere hoogte worden ondergaan. De onderzoeker wordt naast schatzoeker vooral ook strandjutter (Van Twist, 1995).

Strandjuttend zijn we door De Peel gegaan op zoek naar (flarden van) verhalen. Bijvoorbeeld als tijdens een ritje met de auto een bestuurder uit de regio weet te vertellen dat de laan waar we over rijden in de volksmond bekend staat als 'Ammonia Avenue', een kilometerslange weg met aan weerszijden zoveel boerenbedrijven dat we gestopt zijn met tellen. We noteren en reflecteren er later gezamenlijk op. De uitkomst ervan is wat er landt in dit hoofdstuk: geen rond verhaal met helder begin, midden en einde, maar verhaalsnippers en indrukken die onderweg zijn opgedaan. Daaruit rijst een eerste beeld op – een beeld van De Peel en misschien zelfs een eerste glimp van een (stil) midden...?

4.2 De zoon, ‘voor wie hij het allemaal doet’

Dat begint lekker: op het tijdstip van ons eerste bedrijfsbezoek staan we op het verkeerde erf. We moeten verderop zijn, op nummer 6, waar ‘ons pap’ ons te woord zal staan, want ‘die doet al die dingen’. Te laat stappen we bij vader binnen en vertellen hem dat we per ongeluk op nummer 4 stonden. Zijn zoon die op nummer 4 woont, wilde het gesprek wel doen, vertelt hij, maar moet onverwachts toch werken vanmorgen, want de klauwbekapper komt. Zijn schoondochter, die ons het goede adres heeft geweest, moet de dag op de zorgboerderij opstarten. Maar het deert niet, want hij, vader, spreekt voor zijn zoon. Zijn agrarisch adviseur die hij tot onze verrassing ook heeft uitgenodigd voor het gesprek, spreekt dan weer voor hem. Zo zitten we toch weer aan tafel met midden dat helemaal niet zo stil is. ‘Moeders’ heeft ondertussen koffie ingeschonken, maar neemt niet plaats bij ons aan tafel. Gedurende het gesprek reddert ze in de keuken en maakt af en toe een instemmend geluid.

Dit jaar draagt hij officieel het stokje over aan zijn zoon. Hij is blij dat hij een opvolger heeft, want dat geldt lang niet voor alle boeren om hem heen. Hun zonen, dochters of schoonkinderen zien voor zichzelf geen toekomst in het boerenbedrijf. ‘Is dat ingegeven door de ontwikkelingen ten aanzien van de transitie landelijk gebied?’, vragen wij. Hij weet dat niet zeker. Hij hoorde ook dat de zoon van de buurman liever influencer wilde worden. Zijn zoon wilde wel en is trouwens ook de reden dat hij uiteindelijk toch op onze uitnodiging was ingegaan. Hij is degene ‘voor wie hij het allemaal doet’. Het plan dat op tafel komt (A1-vellen uitgerold en met onze koffiekopjes op hun plek gehouden; met symbolen en afwisseling in kleur stift is aangegeven waarvoor percelen in de toekomst kunnen worden gebruikt: hier plas-dras, daar maïs, enzovoorts), is ook voor zijn zoon, opgesteld om hem het boeren in de toekomst mogelijk te maken. In het plan is veel tijd en energie gestoken en de meeste boeren in de omgeving – velen van hen ook klant bij de agrarisch adviseur – staan erachter. Toch konden provincie en gemeenten er geen akkoord op geven: het voldoet niet aan de uitstootnormen in dit gebied zo vlakbij Nationaal Park De Groote Peel. En dat is frustrerend, want vader zou het bedrijf graag zo doorgeven aan zijn zoon als hij het ooit zelf heeft gekregen van *zijn* vader, die het bedrijf is begonnen op deze grond en die bewoon- en beoerbaar heeft gemaakt. Overigens nadat hij (zijn eigen vader dus) was weggejaagd van de nabijgelegen dorpsrand om plaats te maken voor woningbouw. Hij moest maar in de buurt van die bossen en dat veen gaan zitten, op slechte gronden, waaraan hij dus veel werk heeft gehad. Over de pijn en moeite die dat heeft gekost, is hem zo vaak verteld dat het voelt alsof hij daar zelf bij is geweest. Voor het eerst in generaties is hier nu een generatie waarvoor het weer moeilijker boeren wordt. Maar hij zal doorzetten ‘voor

zijn zoon' en dus is wat hem betreft over het plan het laatste woord nog niet gezegd.

Opvolging is vaak dé reden om door te zetten, maar daarmee ook om te stoppen, is het eerste inzicht dat we in De Peel opdoen. Het wel of niet kunnen doorgeven bepaalt de toekomst van het bedrijf – veel meer dan het beleid of de (vermeende) staat van de natuur. Zonen en dochters hoofdrolspelers in dat verhaal en niet de uitkoopregeling. We spreken een melkveehouder die heeft meegedaan aan de uitkoopregeling. Hij vertelt ons over de avond voor de dag waarop de koeien vertrokken, zijn laatste ronde langs zijn dieren. Het raakt ons zijn verdriet te zien. Toch staat hij achter zijn beslissing. Wat we bij hem zien is rouw, vindt hij belangrijk toe te voegen. Geen spijt. Zijn vier dochters zouden het bedrijf niet gaan overnemen en ook zijn schoonzonen had hij daarvoor niet kunnen enthousiasmeren. Toen was daar de uitkoopregeling en was het gewoon het logische om te doen. Zijn vrouw had hem uiteindelijk overtuigd met de zin: 'Wanneer ga je dán stoppen?'

En niet alleen boeren hebben het over opvolging, verrast ons vervolgens. Een vereniging die zich inzet voor natuur in de regio kampt met een teruglopend ledenbestand. Onze gesprekspartner heeft zich zijn hele werkende leven tegen het minimumloon voor de stichting ingezet, maar moet nu met lede ogen aanzien dat er voor hem geen opvolger lijkt te komen. 'De jonge mensen willen niet.' Ze zijn bang 'paria's' te worden in de lokale gemeenschap als zij worden geassocieerd met 'die club van natuurvrijwilligers die het de boeren in de omgeving onmogelijk maakt'. Ze willen wel helpen bij de juridische voorbereidingen, maar blijven op de achtergrond, worden liever geen lid en hangen hun werkzaamheden voor de stichting niet aan de grote klok. 'Over tien jaar bestaat de werkgroep waarschijnlijk niet meer', is de treurige conclusie van onze gesprekspartner.

Aan het einde van onze twee dag in De Peel blikken we met elkaar terug en realiseren ons dat we alleen maar *over* opvolgers hebben gesproken en niet *met...*

4.3 Waterstand: van de regen in de drup?

De Peel, dag twee. We hebben om 08:50 uur afgesproken op de parkeerplaats van dorpshuis De Gouden Helm in Helenaveen. Daar ontmoeten we de boswachter en een collega van hem die bij de provincie werkt. De boswachter zal ons het veen laten zien; zijn collega zal aanvullen daar waar het de bestuurlijke context van dat veen betreft. In een grote, stoere Kia rijden we naar Nationaal Park De Grootte Peel. We stoppen op een weggetje en dat is

niet zomaar een weggetje, benadrukt de boswachter. Nergens anders kunnen we zo duidelijk zien hoezeer landbouw en natuur in deze streek naast (tegenover?) elkaar staan: aan de ene kant een akker, aan de andere kant het veen. Zowel op de akker als in het veen zijn waterpeilmeters geplaatst. Boer en boswachter houden hier beide de waterstand in de gaten, doen dat op maar een paar meter van elkaar, maar komen toch niet altijd tot dezelfde conclusies. De boswachter stapt uit en maakt het hek open. Wij mogen vandaag achter de hekken van Staatsbosbeheer kijken. Aan de melkveehouder die we die middag spreken, vragen we of hij eigenlijk weleens in het veen komt. Zijn antwoord is dat hij er weleens langsfiets. Dat hek dat voor ons wél opengaat, wordt een beeld waar we nog vaak aan terugdenken.

De natuur maakt indruk op ons. Met de winterzon en gure wind over het hoogveen heen is het net alsof we ergens in Zweden staan. En, zoiets hadden we nog nooit gezien: als je ergens springt, komt de grond meters verderop omhoog. De boswachter vertelt ons dat hij toen hij vroeger buiten speelde, oneindig ver kon kijken. Nu is alles dichtgegroeid. Bomen in De Peel zijn een slecht teken, namelijk teken van te rijke grond, veroorzaakt door het uitrijden van mest in de omgeving, vertelt hij. Om de zoveel tijd gaat Staatsbosbeheer hier daarom met kap- en snoeimachines de natuur in om de bomen die telkens weer opduiken, te verwijderen. Peelbewoners die dat zien, kijken daar weleens raar van op en spreken de boswachter erop aan: ‘Staatsbosbeheer wil toch juist zo graag die natuur?’ Zij vinden die bomen bovendien best mooi.

Oké, stikstof en natuur gaan niet goed samen. Dat zien we nu met eigen ogen, maar wisten we in principe ook al voordat we hiernaartoe kwamen. Daarvoor was er immers die uitkoopregeling voor de grootste uitstoters ervan dichtbij de natuur. Maar wat de boswachter vervolgens vertelt, is voor ons een eyeopener:

Als een Peelse veehouder meedoet aan de uitkoopregeling en dus stopt met zijn bedrijf, neemt in de regel een akkerbouwer zijn plaats in. Grasland wordt akker; waar een koeienboer werkte, zit nu een leliekweker. En zo is met het oplossen van het stikstofprobleem het volgende probleem gecreëerd. Want: akkerbouw drijft op water en dus is het eerste wat de nieuw gekomen boer doet: het grondwaterpeil van zijn akkers verhogen waardoor de kwetsbare Peelnatuur naast hem die óók drijft op water (en waar de grondwaterstand in millimeters nauwkeurig relevant is), door onder andere drainagesystemen wordt leeg getrokken. Idealiter was hier een bufferzone gecreëerd: grasland met daarop een paar grazers als barrière tussen het hoogveen en het volgende bedrijf. Maar de akkerbouwer bood de veehouder, die in de uitkoopregeling eigenaar van de grond blijft, meer en ‘Staatsbos’ mocht niet ‘prijsstellend’ zijn. Zo is in De Peel het volgende probleem een waterprobleem en met de

deadline van de KRW die al snel nadert (de Kaderrichtlijn Water die in 2027 moet zijn geïmplementeerd), voelt iedereen hier de bui al hangen. En dan hebben we het nog niet eens over de bestrijdingsmiddelen die nu worden uitgereden op slechts een paar meter afstand van de restjes hoogveen.

Nagenoeg iedereen die we spreken in De Peel, herhaalt de boodschap van de boswachter: stoppen is één ding, maar wat komt ervoor in de plaats? In de leliekweker blijken koeienboer en natuurbeschermer een gezamenlijke vijand te hebben gevonden. Maar is hij nu de 'scapegoat' in het midden van geëscaleerde polarisatie, alleen schuldig in de hoofden van de mensen aan de polen; of stuiten we hier op een reëel neveneffect van een regeling die de natuur juist zou moeten beschermen? Wij weten het niet, maar de vraag blijft na twee dagen De Peel wel door onze hoofden spoken.

4.4 Pionieren in De Peel

De boswachter legt ons vervolgens uit dat er drie typen hoogveen zijn: je hebt levend hoogveen en dat zorgt voor zichzelf; je hebt herstellend hoogveen en dat kan met zorgvuldig natuurbeheer weer tot leven komen; en je hebt dood hoogveen en dood hoogveen is dood. Hij wijst ons een plantje aan dat in het water groeit. Het is waterveenmos, een 'pioniersplantje': een van de eerste plantjes die weer gaan groeien in herstellend hoogveen. We leren ook dat de terugkeer van de *Sphagnum magellanicum* (een specifieke veenmossoort) het summum van herstellend hoogveen zou zijn.

Niet alleen plantjes pionieren hier in De Peel. In de gesprekken die we voeren over de streek, gaat het vaak over de inborst van de Peelbewoner. Er zou een 'pioniersgeest' zijn, restant van vroegere tijden waarin dit land met blote handen uit het veen is getrokken. In het café waar we zitten, hangen twee decoratieve blokken turf ter herinnering daaraan. Die pioniersgeest is er nu nog en te herkennen in zelfredzaamheid en ondernemerschap – 'het maakt eigenlijk niet eens zoveel uit waarin'. Het dorp Griendtsveen dat de broek van de eigen school kan ophouden, wordt meer dan eens als voorbeeld aangehaald. Als het doorslaat, geeft het de streek ook wel iets geslotens, iets onaan-tastbaars. Een melkveehouder bij wie we op bezoek waren, had onze vraag: 'Naar wie luister jij eigenlijk?'; beantwoord met: 'Naar m'n eigen.'

Boegbeeld van het eigentijdse pionieren is misschien wel de paardensport. Ankie van Grunsven komt hier vandaan en ook de dochter van Bruce Springsteen rijdt hier naar verluidt regelmatig paard. Paardensport is nieuwe economie. Omdat extra mestrechten moeilijker te verkrijgen worden en vergunningen in de toekomst niet meer worden verlengd, hebben een aantal

melkveehouders het over een andere boeg gegooid. Paarden worden in minder grote aantallen gehouden dan koeien en dus is er minder uitstoot van stikstof. De weersomstandigheden voor paardensport zijn in Nederland bovendien ideaal en worden door opwarming van het klimaat alleen maar beter. En er is goed geld aan te verdienen! Er is een helikopterplatform aangelegd dat gebruikt wordt door oliemagnaten en popsterren die hun dochters hier laten trainen. Grote wedstrijden, die grote aantallen bezoekers naar de streek trekken, worden steeds vaker hier georganiseerd. De Peel als ‘hippische hub’ van Europa.

4.5 Stem geven aan het (stille) midden: #hoedan?

Ook in De Peel biedt onze zoektocht weer aanknopingspunten voor onderzoekers, ambtenaren, bestuurders die ook zelf op zoek gaan/zijn naar het stille midden en inzicht in de dilemma’s die dan onvermijdelijk opdoemen:

Ten eerste, maak ruimte voor serendipiteit. Als het toeval aanklopt, doe dan open. Om te beginnen is het belangrijk om – naast waar je toch al naar op zoek bent - aandacht te hebben voor Ongezochte Opbrengsten en Onverwachte Ontmoetingen (O.O.O.O.). Let op de terzijdes die ter zake zijn. Niet alles wat je hoort, is direct te plaatsen. Soms lijkt iets in het begin misschien zelfs van weinig waarde, maar blijkt het later onderdeel van een patroon. Ook als iets niet standaard is, of in onderzoekstermen als ‘outlier’ te benoemen valt, kan dat veelzeggend zijn over het midden. Inzicht over het midden vind je vaak aan de randen. In dat licht is het zeker zinvol om je bezoeken voor te bereiden, maar belangrijk is ook op plekken te verkennen waar je geplande afspraken niet vanzelf naartoe leiden.

Ten tweede, probeer niet meteen het grote verhaal te zien of maken, maar verzamel flarden van verhalen, antenarratieven. Zo laten zich bijvoorbeeld ‘snapshots’ verzamelen: foto’s, spontaan genomen, nooit bedoeld het perfecte plaatje te zijn. Impressies, geen conclusies. Maar die ondertussen helpen begrijpen wat je zo hebt ge-‘snapt’. Het verhaal van de vader die het allemaal voor zijn (in het gesprek afwezige) zoon doet, maar ook de natuurbeschermer die niemand kan vinden die het overneemt en daardoor vreest voor het voortbestaan van het levenswerk – het zijn allemaal onderdelen van een verhaal dat zich in het landelijk gebied aan het vormen is. Het zijn verhaalsnippers die zich laten navertellen als interventies in volgende gesprekken, op zoek naar overeenkomsten en verschillen, naar herkenning. Dat wil niet zeggen dat je niet naar rode draden mag kijken, maar laat ook

eventuele draden en patronen die je denkt te ontwaren, met alle voorlopigheid van dien bestaan – zoals ook een mozaïekstuk is opgebouwd uit talloze kleine steentjes.

Ten derde, besef dat het ongemak door de spanning tussen ‘de logica van hier’ en ‘de logica van daar’ inzicht biedt dat via beleidsnota’s en onderzoeksrapporten maar moeilijk te verzamelen valt. Zelf hebben we daar even ingewikkelde als indringende voorbeelden van opgehaald, bijvoorbeeld als het gaat om een verschil in tijdhorizon tussen beleidsmaker en boer of boswachter. Wat eruitziet als ‘stoppen’ in Den Haag, laat zich ervaren als ‘gewoon doorgaan’ in de streek. Als een boer is uitgekocht en kiest voor bedrijfsbeëindiging, is het verhaal niet voorbij. Dat gaat door en de afloop is zelden ‘ze leefden nog lang en gelukkig’. Soms krijgt dat vorm door een leliekweker die aan de gang gaat waar vroeger de koeienboer zat en zo weliswaar bijdraagt aan het oplossen van de stikstofproblematiek, maar ondertussen een nieuw en volgend beleidsprobleem creëert voor de natuur in de buurt. Niet voor niets houdt De Peel ons voor: stoppen is één ding, maar wat komt ervoor in de plaats?

Nog zo’n voorbeeld van botsende logica’s uit De Peel is hoe een dichtbegroeid bos voor de onderzoeker en beleidsmaker teken is van een groot probleem: te rijke grond, waardoor alles dichtgroeit; terwijl de mensen in de streek het ondertussen ervaren als prachtige natuur die zich gewoon mee-ontwikkelt met de tijd. En vooruit, nog een voorbeeld: de beleidsmaker die een zakelijke afweging maakt en (in alle onschuld) spreekt over ‘afwaardering’ en ‘uitkoop’ tegenover een boer die met tranen in de ogen spreekt over zijn land dat is geërfd van zijn ouders en voorouders en bedoeld is om er een mooie boterham mee te verdienen voor kinderen en kleinkinderen. Hoezo afwaarderen, hoezo uitkopen en ‘gewoon’ ergens anders opnieuw beginnen?

5. Radewijk: het midden aan de rand van het land

April 2025 en we zijn in Radewijk, de tweede etappe van ons veldwerk. Radewijk is een buurtschap in de gemeente Hardenberg in de provincie Overijssel. Er wonen ruim zeshonderd mensen die veelal werken in de agrarische sector, maar tegenwoordig ook steeds vaker daarbuiten. Radewijk ligt pal aan de grens met Duitsland en daarmee op precies tweehonderd kilometer van Den Haag. Waar we De Peel nog goed met het openbaar vervoer konden bereiken, is dat hier anders: Maps geeft aan ‘geen ov-route van Den Haag naar Radewijk te kunnen berekenen’. Ter plaatste wordt duidelijk dat met het verdwijnen van het asielzoekerscentrum ook de busverbinding is opgeheven. De grote afstand gecombineerd met de slechte bereikbaarheid maakt dat sommige Radewijkers zich verbazen over onze keuze voor hun streek – ‘Hier zie je normaal nooit iemand uit Den Haag!’ – en zich afvragen hoe we hier in hemelsnaam terecht zijn gekomen. Ondertussen is ons vermoeden dat het midden zich juist hier aan de grens misschien laat vinden.

5.1 Het hele dorp in één dag

We zijn naar Radewijk gekomen omdat we hebben gehoord dat het buurtschap aan een zogenoemde ‘Toekomstvisie’ werkt – daar willen wij meer van weten! Het was onze reden om te denken dat wij het midden weleens hier aan de grens zouden kunnen vinden. De Toekomstvisie Radewijk (ondertitel: ‘Thuis in Radewijk 20-30’) is een boekje van 34 pagina’s dat ingaat op de verschillende aspecten van het leven hier: de voorzieningen, het wonen en de leef- en werkomgeving; met daaronder aandacht voor duurzaamheid, biodiversiteit, veiligheid, agrarische sector en bedrijvigheid, en recreatie. Het eindigt met aanbevelingen voor vervolg en op te starten projecten, die zijn onderverdeeld naar wat op de korte en de middellange termijn moet gebeuren. Het samenbrengen van het dorps huis en het kerkgebouw in één multifunctioneel centrum is een voorbeeld van zo’n project. Op korte termijn moet een projectgroep onderzoek daarnaar initiëren. De Toekomstvisie is ontwikkeld naar aanleiding van een vraag van Plaatselijk Belang, de dorpsvereniging: welke ontwikkelingen gaan de komende tien jaar invloed hebben op Radewijk? In 2022 is de visie uitgebracht en in het verlengde ervan wordt nu gewerkt aan het waarmaken daarvan.

Voor zowel de visieontwikkeling als de uitvoering daarvan geldt dat het een collectieve inspanning is. Bijna iedereen die we vandaag spreken, zal op een gegeven moment zeggen: 'Ja, ik zit trouwens ook in de werkgroep recreatie of duurzaamheid of wonen.' In allerlei verschillende samenstellingen op allerlei verschillende momenten wordt aan allerlei verschillende dorps-aangelegenheden gewerkt: met hem doe ik toneel, met haar de moestuin; op dinsdag de groentemarkt, op zaterdag zwerfafval prikken. Wij vragen hoe dat is, samen in bijvoorbeeld een werkgroep zitten. Nu, er zijn wel meningsverschillen en het kan er fel aan toegaan, maar toch gaat het allemaal samen: 'We moeten het met elkaar doen, hè.' En samen wordt er succes geboekt. De jonge klauwbekapper die tien jaar weg is geweest uit het dorp, maar nu weer terug, vragen we wat er bij terugkeer in zijn ogen veranderd was. Hij moet daar even over nadenken en zegt dan: 'De wandelpaden!' Het is een van de projecten in de Toekomstvisie.

Gedurende de dag die we hier doorbrengen, spreken we allerlei Radewijkers die bij de ontwikkeling van de Toekomstvisie betrokken waren en/of zich nu inzetten voor de uitvoering daarvan (meestal en-en). Dat maakt dat we in Radewijk anders kunnen kijken dan in De Peel. In De Peel spraken we individuen en verzamelden hun persoonlijke verhalen; in Radewijk is het een steeds meer in samenhang komend verhaal van een gemeenschap dat door de dag heen vorm krijgt. Onze aanpak op deze tweede etappe van ons veldwerk doet denken aan een 'whole-system-in-the-room'-aanpak: een methodiek waarbij deelnemers, ieder op eigen wijze betrokken bij een vraagstuk of opgave, in één ruimte worden samengebracht om zo een holistisch, systemisch beeld te kunnen ontwikkelen van wat er gaande is. In Radewijk doen we niet 'het hele systeem in één ruimte', maar wel 'het hele dorp in één dag' door te spreken met de verschillende buurtschapbewoners betrokken bij de Toekomstvisie.

Natuurlijk spreken we niet letterlijk het hele dorp vandaag, maar door betrokkenheid bij de Toekomstvisie als uitgangspunt te nemen, slagen we er wel in een diversiteit aan stemmen te laten opgaan. Aan het einde van ons veldwerk in De Peel moesten we concluderen dat we eigenlijk alleen inmiddels gepensioneerde boeren *over* hun opvolgers hadden gesproken en die opvolgers zelf hadden gemist; en we toch vooral agrariërs aan het woord hadden gehad en 'de Peelbewoner' maar weinig. Nu kunnen we dat anders doen. In Radewijk spreken we boeren die vandaag de dag een bedrijf te runnen hebben en er soms – zo zullen we gaan vinden – voor kiezen dat/iets anders te doen. En we spreken niet alleen de boer uit Radewijk, maar ook meer algemeen 'de Radewijker' die met andere belangen de transitie landelijk gebied óók ondergaat en daar soms – ook dat zullen we gaan vinden – onverwachts een sleutelrol in speelt.

5.2 Voor de toekomst van het buurtschap

5.2.1 Koeienboer wordt landgoedbeheerder (nu mét opvolgers)

We bezoeken een boer die een voedselbos op zijn land aan het ontwikkelen is en er sinds kort ook een boomgaard van hazelaars heeft. Zijn opa had op deze grond ooit schapen gehoeud en er geleidelijk landbouwgrond van gemaakt. Zijn vader had er een gemengd bedrijf met kippen, koeien, schapen en varkens. In zijn eigen begintijd als boer had de bank aangedrongen op schaalvergroting en specialisatie om de onderneming rendabel te houden. Dus had hij ingezet op koeien en dat werden gaandeweg steeds meer koeien. Om de zonnepanelen op zijn dak te financieren, bijvoorbeeld, en het risico ervan te dekken, moest het bedrijf groeien. Met de groei van het bedrijf groeide ook de werklust die hij omdat zijn kinderen (toen) geen zin hadden om er ook in te komen, alleen moest dragen. Na zijn zestigste wilde hij niet langer iedere dag zo hard hoeven werken, dus gooide hij het over een andere boeg. Dit moet een landgoed worden met voedselbos en hazelaars dus en straks ook bessen en misschien ooit (vakantie)woningen. De landschapsregeling van de provincie helpt dat mogelijk maken, maar voorlopig kan hij met ‘natuurlijk boeren’ niet uit en dus houdt hij nog vleeskuikens. De koeien zijn inmiddels weg en de interesse van de kinderen is gewekt: deze onderneming willen zij straks wél van hun vader overnemen. Maar dan wel samen zodat ze het parttime kunnen doen en niet fulltime zoals vader het altijd heeft gedaan.

5.2.2 Erfontwikkelaars

Een ander erf waarop we komen, is volop in ontwikkeling. Naast de luxe verbouwde boerderij wordt een kangoeroewoning voor zijn ouders gebouwd, van wie de boerderij eerst was. Haar ouders waren trouwens ook al boeren en wel ‘van het vooruitstrevende soort’ – net als zijzelf. Nog niet zo lang geleden zijn de dieren weggegaan; we mogen een kijkje nemen in de nu lege stal. Het afscheid viel niet heel zwaar: de dieren waren niet hun passie en werden al een aantal jaar door een huurder verzorgd. Meedoen aan de uitkoopregeling maakte dat zij jaren eerder dan voorzien aan hun toekomstplan konden beginnen: een erf waarop van alles gebeurt, mensen samenkomen en creatieve ideeën voor het platteland ontstaan. Ze hadden ‘rood voor rood’ kunnen doen, maar dat is niet wat zij wilden. Hun passie is het verbinden van mensen met grond zonder ideeën en mensen met ideeën zonder grond. Zij ontwikkelen niet alleen het eigen erf, maar helpen met hun onderneming ook anderen: boeren die, soms ingegeven door de ontwikkelingen in de agrarische sector, hun huidige werkzaamheden om willen zetten in ‘iets anders’. Daarmee voorkomen ze bovendien leegstand en leegstand is ondermijning op het platteland. Zo zetten ze zich vol energie in voor Radewijk.

5.2.3 Toiletten te huur

Dat ook na het stoppen met boeren (of eigenlijk: met boeren zoals tot nu toe gedaan) het ondernemerschap een weg zoekt en vindt in allerlei nieuwe activiteiten, hadden we ook in De Peel gezien. Een greep uit de activiteiten die we hebben zien langskomen: een minicamping starten (eventueel met 's winters caravanopslag), energie opwekken via zonnepanelen of windmolens, een zorgboerderij starten, het landschap beheren, hobbydieren houden en landbouwmachines repareren. Maar de meest originele activiteit tot nu toe – en we verwachten niet dat dat nog gaat veranderen – is de verhuur van mobiele toiletten waar de boer die we deze dag bezoeken, zich op heeft gestort. Hij had koeien en varkens, maar geen opvolgers en dus is hij gestopt en nu bezig met van alles en nog wat. Waaronder dus het rondrijden van DIXI's, waar hij mee is begonnen toen hij zijn 25-jarig huwelijk wilde vieren, er zo snel geen toiletten te huur te vinden waren en er toen maar een stel heeft gekocht. Stilzitten is niets voor hem en hij vindt zijn weg wel. Toch vertelt hij ons ook – kwetsbaar – over hoe het voelde om te stoppen. Dat hij zich daar toch ook wel voor geschaamd heeft. Hoe lastig het was om aan burens en vrienden te vertellen – een beetje alsof je moet vertellen dat je ontslagen bent. En hij mist de koeien op het erf, het rinkelen in de stallen, de geur van mest. 's Middags zien we een oud-boerin voor wie het afscheid van haar dieren al veel langer geleden is, met dezelfde weemoed terugdenken aan die tijd: een zonnige dag, de staldeuren open, de koeien die gewoon in en uit mochten lopen.

5.2.4 Brood van molen Windlust

We lunchen met brood van 'Windlust', de oude molen gelegen aan de Radewijkerweg. In de molen bevindt zich een bakkerij die wordt gerund door een jong stel dat tot voor kort nog nooit een brood had gebakken. Zij werkte in de zorg, hij in de financiële sector. Op een dag hadden hun burens, de voormalig molenaars, bij hen aangebeld en aangekondigd dat zij zouden gaan stoppen met malen. De vraag die volgde, had hen verrast en het begin aangekondigd van de wending die hun leven zou nemen: 'Zouden jullie Windlust misschien willen overnemen?' Vol energie waren ze ervoor gegaan en in rap tempo hadden ze de kneepjes van het vak geleerd. Hun eerste broden smaakten echt niet zo goed, maar waren door buurtschapsgenoten tóch trouw gekocht en zo hadden ze een begin kunnen maken. Inmiddels geniet het hele dorp van hun zuurdesembrood en hebben ze een tweede vestiging kunnen openen in Hardenberg. Op een veldje achter de molen worden groenten verbouwd die aan de gemeenschap wordt verkocht. De opbrengsten worden gebruikt voor het onderhoud van de molen.

5.2.5 De nieuwste spuitkoppen

De akkerbouwer die we spreken, wil wel experimenteren met nieuwe gewassen (valeriaan, zonnehoed), maar bijvoorbeeld biologisch gaan boeren zoals zijn burens die hij daar af en toe bij helpt, is echt niets voor hem. Het spuitwerk vindt hij eigenlijk veel te mooi en hij kan ervan genieten als zijn akkers er strak, zonder onkruid bijliggen. Vorig jaar heeft hij trouwens wel meegeedaan aan een pilot van de gemeente met een nieuw type schoffel-machine en eerlijk is eerlijk: het lag er daarmee ook best mooi bij. Maar voorlopig kan het biologisch gewoon nog niet uit. Nieuwe technologieën interesseren hem. Hij laat ons de geavanceerde spuitkoppen op zijn machine zien die maken dat er zo min mogelijk bestrijdingsmiddel verwaait. Hij houdt zich aan de regels, maar stoort zich aan de nieuwe die in Den Haag continu in voorbereiding zijn. Hij weet dat hij op Marktplaats nog wel zou kunnen komen aan inmiddels verboden bestrijdingsmiddelen, maar zover zou hij nooit gaan.

5.2.6 Een verschoten vlag

Ook de melkveehouder die we daarna spreken, houdt zich toch vooral vast aan hoe het tot nu toe is geweest. ‘En die transitie landelijk gebied dan?’ ‘Ach, zo’n vaart zal het daarmee niet lopen.’ Hij heeft recent nog een forse investering in zijn bedrijf gedaan, wil gaan opschalen van 100 naar 180 koeien en heeft ruimte gereserveerd voor een derde melkrobot. De fosfaatrechten heeft hij nog niet kunnen bemachtigen, maar met een glimlach doet hij dat af. Afgelopen jaren heeft het door strengere wetgeving uit Den Haag en dubieuze adviezen van de bank echt weleens tegen gezeten, hoor, maar hij is van het aanpakken. Hij is toen trouwens wel met zijn trekker naar het Malieveld gereden en de omgekeerde vlag wappert nog op zijn erf – alhoewel inmiddels verschoten en gerafeld. Ook door het huidige kabinet is hij nog niet echt geholpen, dus dat vindt hij allemaal wel nog steeds, maar het is ook ver weg van hier en intussen boert hij gewoon door.

5.2.7 Trotse moeders

Aan het einde van de middag spreken we twee moeders van zonen die als loonwerkers op de boerenbedrijven in de buurt werken. Supertrots waren ze geweest en kippenvel had het hen gegeven toen die destijds gingen betogen in Den Haag. Waarom denken zij eigenlijk dat de boer waarvoor beide zoons werken, *niet* was gegaan, vragen wij. We hebben de vraag eerder vandaag ook aan hem gesteld en zijn antwoord was dat hem dat niet zo past, die wijze van protest. Deze twee vrouwen hebben het anders geïnterpreteerd: die had zeker wel gewild, maar had simpelweg geen tijd gehad. Gaandeweg het gesprek maken ze zich steeds kwader. Op heel links Nederland, PvdA-voorman ‘Paulus de Boskabouter’, eigenlijk alle ‘pipo’s uit Den Haag’. Minister Wiersma komt er nog redelijk vanaf: de reden dat zij nog niet effectief is, is omdat ze eerst

door de ellende van haar voorgangers moet ploegen. Ergens online heeft een van de twee gelezen dat als je je hier laat uitkopen, je in heel Europa niet en nooit van je leven meer zal mogen boeren. Het is onrechtvaardig allemaal.

Ook onrechtvaardig trouwens is wat hier in het dorp gebeurt. Op de grond van uitgekochte boeren die 'rood voor rood' doen, komen nieuwbouwwijken, maar voor de woningen komen hun zoons niet in aanmerking. Ze worden overboden door 'de stadsen', jonge stellen uit de omgeving Zwolle die denken dat ze landelijk willen wonen, maar als je het onkruid in hun tuinen ziet, weet je meteen dat zij niet begrijpen wat dat inhoudt. Ook de akkerbouwer die we eerder op de dag hadden gesproken, had zich geërgerd aan deze stadsen. Bij bewerking van akkers 'gaat er weleens wat mis' – hij is de eerste om dat toe te geven –, maar zijn oude buurman, die zelf ook boer was, had daar nooit zo'n moeite mee gehad en nu, met die stadsen als nieuwe burens, heeft hij allerlei rechtszaken aan zijn broek. Dieptepunt voor hem was toen zijn nieuwe buurvrouw woedend zijn erf op kwam en hem de ziekte van haar overleden man verweet die in haar ogen was veroorzaakt door zijn bestrijdingsmiddelen.

5.3 Ieder verschillend, toch samenwerken

In de Toekomstvisie vinden de Radewijkers elkaar. Het is een project dat zij, boer én burger, delen, en met/in de werkgroepstructuur hebben ze een manier gevonden om hun onderlinge verschillen hanteerbaar te maken, die zelfs om te zetten in actie ter bevordering van hún buurtschap. Als een kwestie heel gevoelig ligt, wordt eerst een 'privépersonenrondje' gedaan: wat vind je hier als privépersoon van? Nadat op deze manier geventileerd is, gaat – zo is het afgesproken – de knop om: nu gaan we samen in het belang van Radewijk denken. Successen worden gevierd – ook dát is afgesproken. Misschien wel het grootste succes tot nu toe is dat de school niet is verdwenen. School dichtbij was cruciaal voor de Radewijkers, maar met de terugloop van het leerlingaantal leek het kunnen behouden daarvan steeds minder waarschijnlijk. Gelukkig heeft het dorp heeft het tijd weten te keren. Door te strijden voor een fusie met de school in Den Velde is school dichtbij gebleven. De openbare en christelijke school (twee historische polen) gingen in 2019 samen op in samenlevingsschool 'De Ravelijn'.

Het succes van De Ravelijn was de kickstart voor de Toekomstvisie en een tijdlang kon op de energie die dat had gegeven, worden voortbewogen. Maar wie gezamenlijk aan een Toekomstvisie werkt, laat staan aan de implementatie daarvan, zal tegenslag ontmoeten – en zo ook hier. Hoe frustrerend om een relatief gemakkelijk uitvoerbaar plan, waarvoor bovendien draagvlak is in

het dorp, aan de gemeente aan te bieden en daar dan bijna een jaar lang geen reactie op te krijgen. Er tientallen keren achteraan gebeld; dan toch maar de wethouder aan zijn jasje getrokken tijdens een evenement; daarop gebeurt eindelijk iets; maar daaruit blijkt dat weer een volgende horde moet worden genomen. Maanden later dan gehoopt kan het plan alsnog worden uitgevoerd en dat wordt gevierd, want successen worden gevierd. Wat de feestvreugde alleen toch wat verstoort, is de burgemeester die nu wél vooraan staat om het succes mee te vieren en de week daarop met zijn foto in het lokale nieuwsblad staat.

Ondanks tegenslag, 'against all odds', heeft het project van de Toekomstvisie tot nu toe stand gehouden. Wat is het geheim van Radewijk? Wij vermoeden dat de verklaring in ieder geval deels te vinden is in de inzet op het realiseren van voorzieningen voor de eigen gemeenschap – 'we doen het voor onszelf'. Gronden van boeren die stoppen worden te vaak verkocht aan ondernemers, andere boeren van buiten. Dus wordt er gewerkt aan een grondbank om de gronden meer in eigen bezit te houden en zo over de eigen toekomst te kunnen bepalen. Woningen voor de eigen kinderen zijn lastig te bemachtigen, dus is er een project waarin woningen op een vakantiepark met toestemming van de gemeente permanent bewoond mogen gaan worden. Zo is de eigen inzet goed voor de eigen gemeenschap.

En deels is de verklaring naar ons idee te vinden in de persoon van de boerin die we eerder deze dag al hebben ontmoet op het erf in ontwikkeling. Zij combineert ondernemerschap met een geweldig lokaal netwerk. Werk en privé gaan naadloos in elkaar over en ze kent iedereen. Ze is de spin in het web; het centrum van het netwerk. En dus is zij degene die de telefoon oppakt, de juiste mensen activeert. Deze import-Radewijker (want ze komt hier niet vandaan) trekt de Toekomstvisie. Daar heeft ze ervaring mee: eerder zat ze in de MR van de school en trok daar de fusie. De mensen die we vandaag ontmoeten, ontmoeten we dankzij haar; zij heeft haar netwerk voor ons geopend. Zo hebben wij vandaag in Radewijk een stil midden ontmoet dat zich, onder aanvoering van deze vooruitstrevende boerin, best weet te roeren.

5.4 Stem geven aan het (stille) midden: #hoedan?

Ook ons bezoek aan Radewijk levert inzichten, aanwijzingen en lastige afwegingen op over waar en hoe het stille midden te zoeken valt, en ook wie en wat je daar dan vervolgens vinden kan:

Ten eerste, bedenk dat ieder bezoek uniek is, maar tegelijk niet los te zien valt van wat aan kennis en ervaring tijdens andere bezoeken is opgegaan.

Begin altijd gewoon met het verzamelen van relevante (snippers van) verhalen. Het is niet zo dat daaruit als vanzelf een rode lijn bloot te leggen is. En een volgende bezoek is natuurlijk ook niet per se alleen geslaagd als het aansluit op het vorige. Maar de verleiding is wel groot om op zoek te gaan naar verschillen en overeenkomsten, naar dieperliggende patronen en naar factoren die in het ene gebied én het andere relevant zijn als het erom gaat 'wat het midden beweegt'.

Ten tweede, abstrahering helpt, maar laat je niet te snel verleiden om het specifieke, het bijzondere en het lokale van een ontmoeting ter plaatse te laten verdampen in beleidsgerichte generalisaties. Het ongemak verdragen van nog even niet boven de materie hangen en kijken wat er nu dieperliggend écht speelt in het gebied is dan best een uitdaging. Soms kan het helpen de onzekerheid te tolereren en nog even in ambigüiteit te blijven verkeren. Bovendien spreekt het niet vanzelf dat er uit een opvolging van streekbezoeken meteen ook een groots, meeslepend verhaal of een omvattend en allesveranderend inzicht naar voren komt. Zicht krijgen op samenhang is niet een doel op zich. Begrijpen wat er lokaal speelt, wat mensen vertellen, hoe ze zichzelf en hun leven scheppen in taal, dat is opbrengst in zichzelf – ook/juist hier, na het bezoek aan Radewijk.

Ten derde, bedenk: niet alleen in Den Haag worden plannen gemaakt; ook in het gebied zelf zijn mensen druk bezig met hun toekomst. Ga daarom niet langs met je eigen opgave om die in de streek te slijten, maar probeer aansluiting te vinden bij wat er leeft in de streek. Vaak ontbreekt die aansluiting tussen beide werelden en soms botsen de logica's gewoon. In Den Haag leeft bijvoorbeeld het beeld dat beleid behelst dat boeren (moeten) gaan stoppen. Einde verhaal. Een bezoek aan de streek laat een ander en gelaagder beeld zien. Stoppen blijkt een kwestie van doorgaan. Soms gewoon nog als boer, maar nu in deeltijd of als hobby voor erbij. Maar vaker ook door het houden van nog enkele koeien bijvoorbeeld te combineren met nieuwe activiteiten, zoals een voedselbos, een minicamping, een paardenfokkerij, een zorgboerderij, caravanstalling of het opwekken van energie met zonnepanelen of windmolens. Daarmee geven ze hun ondernemerschap een nieuwe invulling. En wat ook belangrijk is voor de streek: zo voorkomen ze ondertussen leegstand, verloedering en het risico op illegale activiteiten, wat ook in de streek zelf als groot gevaar wordt gesignaleerd. Deze ontwikkeling bij boeren gaat gepaard met nieuw ondernemerschap van stedelingen die op het platteland komen wonen en die 'er een beetje bij gaan boeren': professionals naast liefhebbers en boeren naast stedelingen. Het is een kwestie van inschikken en aan elkaar wennen.

Ten vierde, uitdaging is de energie van streekbewoners zo te richten dat ze niet vastlopen in boosheid en verzet, maar de hun kenmerkende ‘eigenwijsheid’ weten om te zetten in ondernemerschap dat toekomst biedt. Dat is althans onze indruk na het bezoek aan Radewijk. Daarbij moet ook de emotionele dimensie niet worden genegeerd. Stoppen met boeren is niet slechts een rationele keuze: het betekent onder meer ook omgaan met pijn en verlies. Veel boeren benoemen wat ze gaan missen: de geur van de stallen, de vroege ochtenden, de koeien die rinkelend de wei inlopen. Dat gevoel verdient erkenning. Ook de sociale kant komt in beeld bij bezoek in Radewijk. In de streek past stoppen niet vanzelf bij de mentaliteit. We hebben beluisterd hoe boeren zeggen schaamte te ervaren als ze aan burens, vrienden en kennissen moeten vertellen dat ze stoppen, en dat het voor hen toch een beetje voelt alsof je moet gaan zeggen dat je ontslagen bent.

Ten vijfde is het belangrijk om te werken in de wetenschap dat spanning en verzet zich niet altijd (‘met goede argumenten’) laten wegreken. Sommige boeren blijven liever doorgaan zoals ze altijd deden, soms zelfs tegen beter weten in. Ook dat hebben we met eigen ogen kunnen zien: de gerafelde vlag nog steeds omgekeerd in de tuin. Het gaat dan om groepen die in stilte hun redelijkheid verliezen en er uit pure frustratie voor kiezen zich gezamenlijk te keren tegen ‘al die pipo’s uit Den Haag’. En dan hebben we het gewoon over moeders van jongens die als loonwerker in de streek aan de slag zijn. Tel daarbij op hun angst voor zichtbare manifestaties van nieuwe ontwikkelingen, zoals opvang van nieuwkomers en woningbouw op plekken waar boeren moeten verdwijnen (‘rood voor rood’), die voor hen maar moeilijk te rijmen valt met alle zelf ervaren begrenzing vanwege zoiets als het stikstofbeleid. En dan is er ook nog wrijving met ‘stadsen’, die eerst in het dorp komen wonen om daarna kritiek te hebben op het gebruik van bestrijdingsmiddelen.

Ten zesde en tot slot, stel het midden niet zomaar gelijk met stilte of erger nog: stilstand. In ieder geval was ‘het midden’ dat wij mochten ontmoeten in Radewijk helemaal zo stil, zelfs al bleef het voor beleidsmakers ongehoord. We kwamen boeren en streekbewoners tegen die, onder aanvoering van een ondernemende boerin, de gemeenschap heel goed in beweging hebben weten te brengen. Niet dankzij beleid uit Den Haag overigens – eerder ondanks dat. Ondertussen zoeken ze daar gewoon hun eigen weg, waarbij economische noodzaak, een grote dosis eigenwijsheid, persoonlijke trots en verlieservaring hand in hand gaan.

6. Ede: midden in het geografische midden

Het is mei 2025 en we zijn in Ede, de derde en laatste halte van onze route door het landelijk gebied. Vannacht heeft het voor het eerst sinds lange tijd geregend en daar zal iedereen die we vandaag spreken, over beginnen: eindelijk een einde aan de droogte van dit zonnige voorjaar. De gemeente Ede ligt in de provincie Gelderland en op de Veluwe. Om hoofdplaats Ede heen liggen “de dorpen” (Bennekom, Lunteren, Otterlo, enzovoorts), bekend om hun reformatorische traditie. Vlakbij Ede vinden we landbouwuniversiteit Wageningen, met weer een heel eigen subcultuur. Beide zullen belangrijk blijken op onze dag hier. Voor de laatste keer dompelen we ons onder in een streek en proberen daar het midden te vinden. Zou dat ons lukken hier, in de gemeente die op haar Goudsberg het geografische middelpunt van Nederland heeft geclaimd?

6.1 Het begint te dagen

De onbevangenheid waarmee we onze zoektocht begonnen, is er niet meer wanneer we in Ede aankomen. Wat we vandaag in Ede ervaren, zetten we af tegen dat wat we eerder in De Peel en Radewijk hebben meegemaakt – dat werkt nu eenmaal zo. Het is het fundamentele verschil tussen een eerste stop en een laatste. Onze veldwerkvraag beweegt met ons mee: indachtig de conclusies van de voorgaande veldwerkdag in Radewijk verschuift die vraag van een initieel onbevangen ‘Wat speelt zich nu af?’ naar een inmiddels ervaren ‘Hoe vergelijk je dat met wat we eerder hebben gezien?’.

Ons antwoord op die vraag heeft onszelf verrast. Anders dan van tevoren gedacht zijn het de overeenkomsten die ons opvallen meer dan de verschillen, en zien we patronen. We hadden ooit gedacht dat we drie ‘streekverhalen’ zouden schrijven: drie identiek opgebouwde hoofdstukken voor in dit essay die ieder zouden schetsen wat de streek uniek en eigen maakt, en welke patronen juist dat deel van het landelijk gebied kenmerken. En eigenheid hebben we ook zeker gezien in de streken; iets Peels, iets helemaal Radewijks, iets typisch Ede zouden we kunnen aanwijzen. Maar wat overheerst zijn toch die in het oog springende overeenkomsten die we tijdens ons bezoek aan Ede beginnen te herkennen als patronen. ‘Zoek de verschillen’ blijkt ‘een feest der herkenning’; de verschillen *binnen* de streken blijken groter dan de verschillen *tussen* de streken.

In de patronen die we tijdens ons bezoek aan Ede denken te herkennen, vinden we een antwoord op onze onderzoeksvraag: wat beweegt het landelijk gebied? Een voorzichtig begrip van (en, zo niet nog belangrijker, *voor*) wat het landelijk gebied roert, hoe het eruitziet en wat het bezighoudt, komt op. We beginnen bovendien een beeld te krijgen van wat het landelijk gebied in beweging brengt, de tweede interpretatie van onze onderzoeksvraag. We waren van tevoren niet zeker of we ook die zouden beantwoorden, maar denken nu toch zeker beweging te hebben gezien. In dit hoofdstuk delen we wat ons na drie streekbezoeken begon te dagen in Ede.

6.2 Eén maat past niemand

Jaren lang had het geduurd totdat zij en haar man duidelijkheid kregen over de toekomst van hun bedrijf. Het is een rotproces geweest en de uitkomst is misschien niet waar ze van tevoren op hadden gehoopt, maar toch: het is voor hen ook de prikkel geweest om anders te gaan boeren en dat hadden ze voor geen goud willen missen. Omdat ze aanvoelden dat de toekomst van hun boerderij er anders uit zou gaan zien, zijn ze gaan investeren in hun grond en kennis daarvan gaan opbouwen. De bodemcursus die de gemeente Ede organiseerde, was het laatste zetje dat ze nodig hadden. Het beste eraan: boeren en ambtenaren deden er samen aan mee. Ze hebben toen zoveel geleerd en zijn zo enthousiast gemaakt dat ze op eigen initiatief nog een aantal vervolgcursussen hebben gevolgd. 'Mijn man ging kapot in al die overleggen, maar ging helemaal aan op die bodem.' Al snel zagen ze bodemverbetering optreden en dat werd ook door anderen opgemerkt, die nieuwsgierig werden naar wat ze op die cursus hadden opgestoken. Inmiddels geven ze hun kennis door aan stagiairs die ze daarvoor op hun bedrijf uitnodigen.

Sinds kort is hun bedrijf opnieuw onderwerp van bestuurlijk gesprek; ditmaal als onderdeel van een gebiedsproces. Opnieuw zijn allerlei experts van buitenaf betrokken, maar weten zij er pas van sinds de uitnodiging om deel te nemen door de brievenbus viel. In concept ligt een plan voor herindeling van het gebied al klaar. Ze windt zich op over hoe hun kennis van de grond – de opbouw daarvan nota bene aangemoedigd door de gemeente Ede zelf – onbenut dreigt te blijven: 'Waarom vragen ze mijn man niet welk stuk plasdras zou kunnen worden? Hij kent de bodem hier als geen ander!' Haar angst is dat ze het straks zullen moeten doen met een plan dat hier, op deze specifieke grond met deze specifieke kenmerken, weleens het tegenovergestelde effect zou kunnen bereiken.

Haar verhaal doet ons terugdenken aan de leliëweker die de koeienboer vervangt in De Peel en met zijn watergebruik een onmiddellijker probleem creëert voor het veen dan het stikstofprobleem dat hij oplost. Op onze zoektocht naar het midden hebben we in het landelijk gebied allerlei soorten variatie aangetroffen: in typen grond, natuur, mensen, bedrijven; en toch zijn de regelingen waarover iedereen sprak, overal dezelfde. Zo kan het gebeuren dat in de praktijk een algemene maatregel uit het beleid op specifieke plekken op specifieke manieren neerslaat – een beetje net als met stikstof. En zo wordt wat een ‘fix’ had moeten zijn, een ‘fail’ (Senge, 1990), want op het platteland gaat ‘one size fits all’ niet op: één maat past niemand.

6.3 Gegijzeld door het businessmodel

De jonge boer die we spreken, deelt zijn naam met een verzetsstrijder uit Ede. We willen hem nog vragen of hij familie is van, maar vergeten dat helaas. Strijdlust – wie weet een familietrek – zien we in ieder geval bij hem. Verzet ook.

Hij zou wel een bijzondere melkstroom willen, maar komt helaas niet in aanmerking voor het ‘gouden’ Planet Proof keurmerk van Friesland Campina. Met dit keurmerk zou hij meer kunnen verdienen per liter melk, maar om dit te behalen, is meer grond nodig zodat de biodiversiteit is te vergroten en het mogelijk is meer biologische landbouw te bedrijven. De grond is evenwel te duur en wordt ingenomen door ‘burgers’ met geld of rijke boom- en siertelers die verjaagd zijn uit andere regio’s. Bovendien biedt de provincie bij het vrijkomen van grond ruimte voor andere bestemmingen zoals woningbouw. ‘Van zilver naar goud’ door blijvend grasland te creëren, bomen te planten of over te stappen op een ander type gewasbescherming is ‘gewoon te lastig’ en trouwens: ‘Zonder mest groeit hier helemaal niets, op deze grond.’ Met andere woorden: hij zit muurvast.

Hij had dan wel mee willen doen aan de extensiveringsregeling, maar kon geen aanspraak maken op de binnen de regeling beschikbare gelden vanwege de varkens die hij ook op zijn erf heeft. Het potje is niet voor gemengde bedrijven. Het bedrijf splitsen mag niet, want dan komt er juridisch gezien een bedrijf bij. Daarom is hij toen ook maar eens naar mogelijkheden voor verbreding gaan kijken en een ‘echt goed idee’ kwam op: een agrarisch kinderdagverblijf. Vrouw en zus zijn gek op kinderen en bovendien opgeleid kleuterjuf en pedagogisch medewerker, dus zij zagen het helemaal zitten. Ook met de klandizie zou het wel goedkomen: agrarische kinderdagverblijven in de omgeving zitten altijd meteen vol. ‘Ouders, vooral uit de stad, vinden dat prachtig voor hun kinderen, zo’n boerderij.’ Hij had direct een aanvraag

gedaan, maar helaas: de varkensstal maakt het erf ongeschikt voor de opvang van kinderen en dus zou een vergunning er niet komen. Raar toch, zo meldt hij ons, aangezien hij hier zelf ook is opgegroeid. ‘Zitten die varkens je eigenlijk niet gewoon in de weg?’, vragen wij. Nu, dat is misschien wel zo, wil hij beamen, maar ze brengen simpelweg teveel op om ermee te stoppen...

We zijn onderweg naar het midden mensen tegengekomen die net als deze jonge verzetsboer gegijzeld worden door hun businessmodel en hebben dat herkend als uitkomst van een historisch patroon van economisering dat in de landbouw altijd op schaalvergroting en specialisering uit is geweest (zie bijvoorbeeld Westerman, 1999). Schaalvergroting en specialisering hebben in veel gevallen geleid tot grotere bedrijven (groter dan toen opa, dan toen papa het overnam), maar niet per se tot meer tevredenheid. Voorzichtig herkennen we een patroon van ‘doing better, feeling worse’ (Wildavsky, 1977). Er wordt druk ervaren om te investeren, ook als de ruimte daarvoor maar heel beperkt is; en toch is het tegelijkertijd lastig accepteren dat dat hier stopt, dat dogma van groei en daarmee eigenlijk ook die ervaren druk. Het chagrijn daarover richt zich vervolgens op het systeem dat eerder juist groei promootte.

Zo wordt het systeem dat het goed bedoelt, onbedoeld tot vijand. Een Edenaar vertelt ons over de woede die de inzet van de gemeente op het terugbrengen van het aantal verkeersdoden pas heeft opgeleverd. Op zaterdagavond komen jongeren hier samen in keten om het weekend te vieren. Met een flink aantal biertjes op vervolgens toch achter het stuur kruipen, wordt gewoon gevonden, maar bekocht met jaarlijks meerdere fatale ongelukken op de provinciale wegen om de gemeente heen. Het was ons ook al opgevallen: op verschillende punten langs onze route hadden we spandoeken gezien met daarop de gezichten van mannen veel te jong overleden. De gemeente kon niet langer lijdzaam toekijken en heeft op de N-wegen drempels geïnstalleerd en maximumsnelheden verlaagd. De backlash was enorm geweest. De ondertoon ervan: ‘Dit zijn ónze wegen, wij doen daarop wat wij willen.’

6.4 Bakens verzetten: soms minder vermoeiend dan in verweer komen

‘We voelen ons echt weleens de vreemde eend in de bijt omdat we het zo anders doen, en worden er door de burens soms met de nek om aangekeken, maar toch is dit precies zoals we het willen!’ Ze hebben het goed voor elkaar met een inkomen dat voor de helft komt van hun biologische melkveehouderij en voor de andere helft van hun sfeervol ingerichte vergaderlocatie, zorgboerderij en landwinkel. Het boeren is eigenlijk de hefboom voor alle andere activiteiten

die ze ondernemen. Samen hebben ze gestudeerd in Wageningen en daarna veel gereisd. Ze hadden nooit de ambitie om te gaan boeren, maar hij is vierdegeneratie boerenzoon en vooral zij zag de potentie van de plek en ‘de groene ruimte’. Dus hebben ze het familiebedrijf overgenomen. Met een goede pitch op zak kregen ze leningen van de bank en de gunfactor van de gemeente voor elkaar. Ze boeren zoals in Ierland: met enkele voorjaarskalveren die in de zomer voedsel in overvloed hebben en geen krachtvoer nodig hebben in de winter. Op het erf wordt momenteel een stal gebouwd met een verdiepte kelder om kaas in te laten rijpen – weer een nieuwe tak van sport voor dit ondernemende koppel. Ze boeren met grote ontspanning omdat hun identiteit en inkomen niet voor altijd met boeren verbonden hoeven te zijn. Dat beide universitair zijn afgestudeerd, geeft rust, want ze hebben alternatieven, kunnen ook anders leven, kunnen op andere manieren een goed inkomen verdienen – als het nodig is, maar dat is het niet.

We hebben onderweg naar het midden meer mensen ontmoet die net als deze ondernemende geesten het eigen boerenbedrijf en zichzelf als boer opnieuw hebben uitgevonden: de hazelaarboer, de erfontwikkelaars en de DIXI-driver waarmee we in Radewijk kennismaakten; de boer in De Peel die nu paarden houdt. Niet zelden was dat in reactie op de ontwikkelingen die het landelijk gebied de laatste jaren hebben gekleurd. Ook zij voelden aankomen dat voor het systeem zoals het was, het einde naderde, maar hebben zich daar toen niet tegen afgezet, maar zijn erop meegesurft. Aan hun dwingende businessmodel hebben zij weten te ontsnappen en in de verbreding van de activiteiten op hun erf hebben zij opnieuw een bloeiend, groeiend bedrijf gevonden en dat geeft energie – tegen de stroom in bewegen was zwaarder.

Wat we hebben gezien bij deze mensen is een verandering van beroepsopvatting. Zij noemen zichzelf liever agrarisch ondernemer dan boer. Het ruimte zoeken om te experimenteren *is* het werk en geen obstakel dat ‘het echte werk’ in de weg ligt. Het pionieren *is* het boeren. We moeten denken aan de boerderij die we op onze eerste stop in De Peel bezochten. Die boerderij werd vanuit een cockpit bestuurd. Bovenin de stal hing een soort container, met een brandtrap te bereiken, en daar dronken we een kop koffie mee. De boerinnenkalender, die een prominente plek had, hadden we misschien wel verwacht, maar verrast waren we door de twee professioneel ingerichte werkplekken en de enorme hoeveelheid papieren administratie. Het was meer kantoor dan keukentafel. Op sommige dagen is het vooral het uitzicht op de koeien wat het nog boeren maakt, vertelde deze Peelse boer. Het hoort erbij – hij leek er gelaten onder. We vertelden hem dat de mensen die we tot dan toe spraken, benadrukt hadden dat er met de onzekerheid van de huidige situatie eigenlijk niets te beginnen is en ze daarom de duidelijkheid uit

Den Haag maar afwachten – ‘als die al ooit komt’. Zo zat hij niet in elkaar: ruimte vindt hij zelf wel en afwachten is aan hem niet besteed. En, eerlijk gezegd: hij heeft er ook wel een kick aan als hem iets dan tóch lukt.

6.5 Toch samen door moeten

De laatste boerderij die we bezoeken op onze zoektocht naar het midden. We moeten wel wat moed verzamelen om de boerderij te betreden, want het weggetje hiernaartoe was bezaaid geweest met borden met teksten als ‘privéterrein’, ‘eigen weg’ en ‘verboden toegang voor onbevoegden’, en het grote hek op de grens van het erf was tergend traag voor ons opengegaan. Wanneer we uit de auto stappen, worden we bovendien verwelkomd door een enorme, blaffende hond. Maar de blaffende hond beet niet en het contrast met de vriendelijke boer die we vervolgens ontmoeten, had niet groter kunnen zijn. Hij vertelt ons dat hij verplicht is zijn erf op die manier af te sluiten vanwege de propaangastank op zijn boerderij.

We krijgen een rondleiding over het bedrijf en merken op dat er in de stal een douche is gebouwd. We vragen de pluimveehouder waarom die douche daar dan staat. Hij legt ons uit dat de NVWA die verplicht stelt. Wanneer een inspecteur de stallen komt inspecteren, moet die daarna een douche kunnen nemen. Feitelijk gebeurt inspectiebezoek hier trouwens negen van de tien keer op basis van opnamen die hij met zijn telefoon moet maken, maar toch moet hij de douche iedere week tien minuten laten doorlopen om een legionellabesmetting te voorkomen. Hij vertelt ons dat het KNMI een paar weken terug code rood had afgekondigd op een dag waarop zijn kippen naar de slacht werden vervoerd. Bij code rood mogen inspecteurs van de NVWA de weg niet op, maar zonder inspecteur aanwezig mag de slacht niet plaatsvinden en dus had het hele transport rechtsomkeert moeten maken. Voor de kosten draaide hij op en de volgende dag moest alles opnieuw.

Bijna iedereen die wij op zoek naar het midden hebben gesproken, heeft ons willen vertellen over ontmoetingen die zij hadden gehad met de overheid. Bijna iedereen was daar niet over te spreken geweest. De boerin die samen met haar man zo had geïnvesteerd in kennis van de bodem, twijfelde op het moment dat we haar spraken, serieus of zij wel weer zou instappen in het gebiedsproces waarvoor ze was uitgenodigd. De uitnodiging was gekomen slechts enkele maanden na afronding van een eerder proces dat jaren lang had geduurd en op sommige momenten vreselijk frustrerend was geweest. Toen ze de uitnodiging zag, had ze het er letterlijk heet van gekregen. De jonge boer op het gemengde bedrijf had ons verteld over een plan dat hij in

samenwerking met tachtig boeren uit de omgeving voor de streek had gemaakt. Het plan was naar de provincies en gemeenten gestuurd, maar reactie kwam er nooit. Toen startte er een gebiedsproces en ook daarbij werd het plan niet betrokken.

In De Peel en Radewijk waren soortgelijke ervaringen met ons gedeeld. We denken terug aan het plan uit de Toekomstvisie Radewijk waar de gemeente steeds maar niet op had gereageerd, maar de burgemeester na afronding wel de sier mee had willen maken in het lokale nieuwsblad. Tijdens de lunch in het café waar het weekend daarvoor de 'La Chouffe'-thema-avond was geweest, had de caféeigenaar ons verteld dat hij zijn zaak graag had willen uitbreiden door een serre aan te bouwen. De gemeente had hem gevraagd eerst onderzoek uit te laten voeren naar de geluidsoverlast die daarvan mogelijk het gevolg zou kunnen zijn, en dan specifiek in de richting van het woonhuis aan de overkant van de straat. Leek logisch, we knikten instemmend. Maar toen volgde de punchline: dat woonhuis is zeven jaar geleden al gesloopt en inmiddels is het perceel de parkeerplaats van de supermarkt ernaast. De gemeente gaat echter uit van de bestemming van de grond en zal dat blijven doen; ze komen zelfs niet even kijken om de situatie ter plekke te beoordelen.

Het voorbeeld dat ons misschien nog wel het meest zal bijblijven, ook straks na afloop van onze zoektocht, komt ook uit De Peel. Nationaal Park de Groote Peel is een stiltegebied en daarom is er recent geluiddempend asfalt langs gelegd. Het opnieuw asfalteren is gestopt bij de aangrenzende bebouwde kom. De mensen die daar aan die weg wonen en al jaren klachten indienen over de geluidsoverlast die de weg veroorzaakt, krijgen geen geluiddempend asfalt: ander potje.

Beide typen boeren, de verzetsstrijders én de meesurfers, krijgen met dezelfde overheid van doen en dan zijn het dit soort ervaringen die hun indruk tekenen, hun interactie kleuren. En dan maakt het niet uit of 'de overheid' nu 'Den Haag' (de Rijksoverheid) is, of 'Den Bosch' (in De Peel; de provincie), of 'Hardenberg' (in Radewijk; de gemeente), of de NVWA, of het KNMI. Voor de mensen die wij hebben gesproken in het landelijk gebied, deden die onderscheiden er minder toe dan voor de mensen die wij kennen in Den Haag, in Den Bosch en op al die andere plekken waar 'de overheid' zich manifesteert. Een overheid die zich roert in het landelijk gebied en dat probeert te bewegen, moet weten dat het dit soort ervaringen zijn die het landelijk gebied roeren en bewegen. Reformatorisch gezegd: die zijn (misschien) vergeven, maar zeker niet vergeten. En we begrijpen het ook nog...

6.6 Stem geven aan het (stille) midden: #hoedan?

Ook na ons laatste bezoek, aan Ede in de Gelderse Vallei, hebben we weer een aantal inzichten en ervaringen opgedaan die naar ons idee van waarde kunnen zijn voor eenieder die ook zelf op zoek wil het (stille) midden:

Ten eerste, waardeer de verhalen die je hoort voor wat ze zijn: uitdrukkingen van geleefde ervaringen. Ons hebben de streekbezoeken ervan doordrongen hoe belangrijk het is empathie te ontwikkelen – wat overigens nog iets anders is dan sympathie. Wezenlijk is dat je jezelf toestaat mensen te bezien en te begrijpen vanuit hun eigen positie en omstandigheden. In dat opzicht doet het er niet toe of je ons soort verhalen al eerder hebt gehoord of al eerder hebt gelezen. En als je nu denkt: ‘Tuurlijk, maar wat is hier nu nieuw aan?’; dan mis je de essentie. Jij bent als lezer immers geen onderdeel van de verhalen die we vertellen, en de mensen die ze ons vertellen zijn geen onderdeel van jouw verhaal. De plotlijnen lopen langs elkaar heen en raken niet (vanzelf) verknoot. Om te doorgronden wat het landelijk gebied beweegt daar in dat stille midden, is het nodig om verbinding te maken met de verhalen. Niet door ze alleen te lezen, tot je te nemen en te denken dat je ze begrijpt, maar door zelf te voelen en ze te doorleven. Hun verhalen moeten ook jouw verhalen worden. Dat maakt dus dat ook als jij zelf het stille midden gaat verkennen en je eigen verhaal verknoot met het verhaal in het landelijk gebied, het zinvol is om niet te denken ‘dat je dit al zo vaak hebt gehoord’ en ‘het nu wel weet’. Het gaat om het maken van verbinding met die ander via het verhaal, zo verbonden te raken en samen verder te komen.

Ten tweede, erken dat ook gevoelens feiten zijn – zelfs als ze niet overeenkomen met jouw beleving of de wetenschappelijke feiten die je kent. Gevoelen zijn waar in hun gevolgen. Omdat mensen ernaar handelen, worden ze waar. Zo komt onvermijdelijk ook het overheidshandelen in beeld. De neiging is groot om dat ‘als iemand van daar’ te gaan verklaren of vergoelijken. En natuurlijk: ook wij kunnen prima uitleggen waarom het conform de wet is als de overheid een vergunning voor een uitbreiding weigert in verband met een potentiële woning op een locatie waar nu al zeven jaar een parkeerplaats zit. Waar het om gaat, is dat je zo afstand neemt van de beleving, van de gevoelde werkelijkheid, van het ervaren onrecht (ook als dat wettelijk recht is).

Een bezoek aan de streek maakt hoe dan ook duidelijk dat het beeld dat boeren en bewoners hebben van hun overheid niet in beleidsstukken of abstracte doelstellingen besloten ligt, maar in dagelijkse ervaringen – vaak pijnlijk concreet. Vaak krijgt dat vorm via regelingen die de lokale praktijk geen recht doen: voorschriften die voorbijgaan aan de specifieke bodem of waterstand, aan de tradities en kennis van mensen die er al generaties wonen en werken.

Voor boeren voelt het alsof ze gevangen zitten in hun businessmodel. Stoppen betekent verlies van inkomen en identiteit; doorgaan betekent investeren in onzekerheid. Ze raken verstrikt tussen zekerheid en verlangen. Vasthouden aan het vertrouwde erf, de koeien, de grond, en tegelijkertijd weten dat het systeem zoals het is, niet houdbaar meer is. Zo ontstaat een spanning waarin sommigen zichzelf narratief neerzetten als verzetshelden, strijdend tegen Den Haag en het stelsel; terwijl anderen juist kiezen om handig mee te bewegen, zichzelf opnieuw uit te vinden als agrarisch ondernemer.

Maar hoe verschillend die houding ook is – rebels of ondernemend – het beeld van de overheid blijft getekend door ervaringen van onbegrip en tegenwerking, door botsende logica's die niet vanzelf bij elkaar komen. Boeren vertellen over inspecteurs die douches verplichten die nooit gebruikt worden, of over slachtdagen die in de soep lopen door een code rood van het KNMI. Ze vertellen over gebiedsprocessen die telkens opnieuw worden gestart, zonder dat eerdere inspanningen serieus worden meegenomen. Over plannen die zorgvuldig met tientallen boeren uit de streek zijn gemaakt, maar onbeantwoord in een la verdwijnen. En over asfalt dat wel geluiddempend is in een stiltegebied, maar stopt zodra de bebouwde kom begint omdat het budget uit een ander potje komt. Zulke verhalen nestelen zich diep en blijven hangen.

De boerin die opnieuw werd gevraagd voor een gebiedsproces, kreeg het er letterlijk warm van toen de uitnodiging op de mat viel – de herinnering aan eerdere frustraties zat haar nog vers in het lijf. De jonge boer die met collega's een plan opstelde, maar nooit een reactie kreeg, vertelde zijn verhaal met een mengeling van teleurstelling en cynisme. Het zijn zulke ontmoetingen die maken dat 'de overheid' (in al haar verschijningsvormen) als de andere kant van de pool wordt ervaren. Voor beleidsmakers zijn het te onderscheiden werelden; voor boeren is het allemaal dezelfde overheid die komt opleggen, corrigeren, negeren of ontmoedigen.

En dat is misschien wel het scherpste inzicht: dat het beeld van de overheid in het landelijk gebied niet wordt gevormd door beleid, maar door beleving. Door de opeenstapeling van kleine en grote momenten waarin boeren en bewoners zich niet gehoord voelen. Voor hen doet het er minder toe wie formeel de afzender is; belangrijker is hoe de overheid hen raakt in hun werk, hun erf, hun leven. Die ervaringen zijn vaak niet vergeven – en zeker niet vergeten. Wie beweging wil in het landelijk gebied, zal eerst moeten begrijpen dat juist díe verhalen de streek in beweging zetten – of juist verlammen. Beleid is daarom niet los te zien van het ophalen, opwerken, verrijken en ook zelf vertellen van verhalen.

Ten derde, accepteer de rol waarin je door de ander wordt gecast. Het is goed om op te merken dat je als onderzoeker, ambtenaar of bestuurder soms bij een bezoek aan de streek wordt gecast in een rol die je eigenlijk helemaal niet wilt spelen. Het kan zomaar zijn dat jij in het verhaal van de ander als schurk wordt neergezet. Dat mag, hoe ongemakkelijk ook. Ook als je met de beste bedoelingen werkt, ook als je je met hart en ziel inzet voor het welzijn van boeren, natuur, samenleving, kunnen mensen jouw rol ervaren als onwenselijk, kun je de schurk in hun verhaal zijn. Het is moeilijk dat te accepteren en te doorgronden, maar soms wel nodig om echt te begrijpen waarom mensen ervaren wat ze ervaren.

7. Terug in Den Haag: de weg voorwaarts vinden

Het is inmiddels zomer en we komen als team samen in de vergaderzaal van de NSOB aan het Lange Voorhout in Den Haag. Het contrast met de setting van onze streekbezoeken kan bijna niet groter. Van het erf en het veen naar een statig pand aan een van de voornaamste lanen van de hofstad. Het parlement en alle ministeries bevinden zich op dezelfde vierkante kilometer. De macht huist op ongeveer evenveel grond als twee melkveehouderijen of een groot akkerbouwbedrijf. We bespreken de resultaten van ons onderzoek. Omdat we veel van zijn theorie over polarisatie gebruikmaken, hebben we Bart Brandsma uitgenodigd om op basis van een eerste probeertekst van dit essay met ons mee te denken. Het gesprek leidt ons naar een antwoord op de vraag die aan de basis ligt van ons onderzoek (Wat beweegt het midden?); en verbonden daarmee onze ambitie iets te zeggen over hoe het verzamelen van verhalen uit het midden kan bijdragen aan de transitie landelijk gebied.

7.1 Snakken naar het einde, hunkeren naar een held

We begonnen onze zoektocht naar het stille midden als alternatief voor of complementair aan de dominante beleidsstrategie van LVVN om de stikstofproblematiek op te lossen met een vrijwillige uitkoopregeling die tot op heden nog niet leidt tot de door de overheid gewenste stikstofreductie. De strategie wordt verwoord met gebruik van termen als ‘doelstellingen’ en ‘targets’, en ‘voortgang’ wordt verhaald in termen van ‘aantal uitgekochte piekbelasters’ en ‘aantal uitgekochte reguliere boeren’. Die taal staat symbool voor een technocratisering van de aanpak die al snel doet vergeten dat er met deze aanpak óók een verhaal wordt verteld. Dat is het verhaal van de overheid die zichzelf positioneert als held om het slachtoffer (de natuur) te redden van de schurk (de boeren die te veel stikstof uitstoten). De rolverdeling wordt nooit expliciet benoemd, maar is impliciet en stilzwijgend continu in de vertelling aanwezig.

Het is een rolverdeling waartegen boeren (begrijpelijk) te hoop lopen met demonstraties en het scanderen van leuzen als ‘zonder boeren geen eten’ – een leus die een alternatieve verhaallijn (over voedselproductie en de agrarische bijdrage aan de samenleving) opent waarin de boer heldendom (terug)claimt. Het is een van de vele verhaallijnen die in het beleid geen

centrale plek krijgen. Het blijft gewoon vrijwillig uitkopen totdat het doel is bereikt. Net als natuurorganisaties hebben ook boeren behoefte aan een herverdeling van de rollen in het verhaal of aan een geheel ander verhaal. Dat leek er even te komen toen de inmiddels alweer afgetreden regering een minister van een boervriendelijke partij benoemde op een ministerie dat voedselzekerheid in de naam kreeg. Maar het verhaal dat de aanpak transitie landelijk gebied vertelt en de rolverdeling erin, zijn in feite onveranderd gebleven.

Een inzicht uit onze zoektocht naar het stille midden is dat boeren die hun eigen verhaal in lijn kunnen brengen met de uitkoopregeling daarin instappen (of beter gezegd: daarmee uitstappen). Als zijn vrouw vraagt: 'Wanneer stop je dán?'; realiseert de boer uit onze verhalen zich dat hij bij gebrek aan opvolging toch een keer zal moeten stoppen en misschien is dat moment nu. Zijn persoonlijke verhaal komt samen met het verhaal van de uitkoopregeling en daarom kiest hij ervoor. Maar het verhaal van de uitkoopregeling is een verhaal dat hij in zijn eigen omgeving maar moeilijk kan vertellen. Het claimen van heldendom door te stoppen en zo bij te dragen aan natuurbehoud maakt hem in het verhaal van andere boeren tot schurk. Zij stoppen immers niet. Dragen zij dan niet bij aan natuurbehoud? Natuurlijk wel, maar op andere manieren! Voor je het weet ontstaat er een verhalenstrijd die niemand heeft gewild, maar diepe kloven slaat in sociale betrekkingen en het debat (verder) polariseert.

Aangezien de uitkoopregeling nog niet het gewenste overheidsdoel heeft weten te behalen en om het land van het zogenaamde stikstofslot af te krijgen, wordt er naarstig gezocht naar andere beleidsoplossingen. Het land snakt naar een einde aan het verhaal van de stikstofcrisis en hunkert naar een held die dat einde in zicht zal brengen. Even leek dat een hoogleraar te zijn die berekende dat de kritische depositiewaarde van stikstof in Natura 2000-gebieden best omhoog kan. Daarna leek de heldenrol weggelegd voor een ministeriële commissie onder leiding van de premier, een commissie die helderheid zou verschaffen. Maar een hoogleraar en een kabinetsval later is het einde van het verhaal nog altijd niet bereikt.

7.2 Verhalen bewegen het midden

Als we beginnen te overdenken hoe we weggelopen uit dit vastzittende, zichzelf-herhalende stikstofreductieverhaal, stellen we onszelf de (gewetens) vraag of we nu eigenlijk het stille midden hebben gevonden. Aan het einde van onze vertelling gekomen behoeft het weinig toelichting dat we op zoek daarnaar van alles zijn tegengekomen, maar niet dat. Door het stille midden

op stem te brengen (de verhalen die we in dit essay hebben gedeeld) hebben we het laten verdwijnen. Dat wat onzichtbaar was, werd zichtbaar en bleek toen eigenlijk nooit te hebben bestaan. Er is niet zoiets als ‘het stille midden’. De verhalen die we hebben gehoord en hier gedeeld, laten meerstemmigheid (in plaats van stilte) en meervoudigheid in positie (in plaats van één middenpositie) zien. Dat wil niet zeggen dat we het midden niet hebben gevonden: we hebben middens (meervoud) gevonden, heel veel ervan en soms oorverdovend luid. Soms lag dat midden ook aan de rand – van het land, van de gemeenschap, van een gebied en van het politieke spectrum. Wat extreem en wat gematigd is, wat telt als ‘midden’, is niet objectief en neutraal vast te stellen. Het midden is een (sociale) constructie. Waarbij de term ‘het stille midden’ een specifieke constructie is die het risico in zich draagt om misbruikt te worden door een eenieder die een meerderheidsopvatting wil claimen zonder deze democratisch te (hoeven) toetsen. Precies daarom wordt er – paradoxaal genoeg – gestreden om het midden. Want wie mag bepalen wat als redelijk wordt beschouwd, waar het milde midden ligt?

Nu gaat het erom de weg voorwaarts te vinden. Vanzelfsprekend kan het verhaal van de vrijwillige uitkoopregeling nog ten goede worden gekeerd. Er kan in campagnetijd een held opstaan, een nieuwe regering komen die alles tot een goed einde brengt door nieuw beleid te maken. Maar als je het ons vraagt, ligt daarin niet de (enige) oplossing.

Net zoals bij de uitkoopregeling waarin de boeren instappen die hun persoonlijke verhaal in lijn weten (te brengen) met dat van de overheid, ligt wat ons betreft ook voor de toekomst van de transitie landelijk gebied de uitdaging en belofte in het bij elkaar brengen van verhalen. Mensen worden daar enthousiast van en beleid en ideeën werken aanstekelijk als mensen er onderdeel van kunnen zijn (Samwel et al., 2025), als hun verhalen een verbinding krijgen met de verhalen van anderen en zo samen het gehele verhaal gaan vormen. Dat is zowel de kwestie als de oplossingsrichting die onze zoektocht naar het stille midden blootlegt: *het zijn verhalen die het midden bewegen*. Het verhaal van de buurjongen die liever influencer wilde worden, van de melkveehouder die nog nooit in het veen was geweest, van de kinderen die wél warmlopen voor het overnemen van de boomgaard met hazelaars en ga zo maar door.

Het idee van *verhalen(d) verknopen* opent, denken wij, een nieuwe route voor de overheid om – naast het inzetten op een uitkoopregeling zo zij daarvoor blijft kiezen – ook in te zetten op het bij elkaar brengen van verhalen. Niet met de bedoeling het einde snel naderbij te brengen, maar juist door het verhaal helemaal te openen. Niet het einde telt, maar de opening om onderdeel te worden van het verhaal, het eigen verhaal te kunnen verbinden met dat

van anderen en zo het verhaal samen te maken. Dat geeft steeds andere en schuivende rolverdelingen: van helden die ook schurken zijn, van helpers die helden worden en ga zo maar door. Niet focussen als (dienende of mogelijk-makende) overheid op die ene held die alles oplost, maar het zien van de vele helden en schurken, van heldendom en schurkendom die in verhalen vloeiend in elkaar kunnen overgaan. Verhalen(d) verknopen gebeurt in het landelijk gebied volop: we zijn nergens in beleidsjargon te woord gestaan; maar de overheid heeft daarvoor op dit moment veel te weinig aandacht.

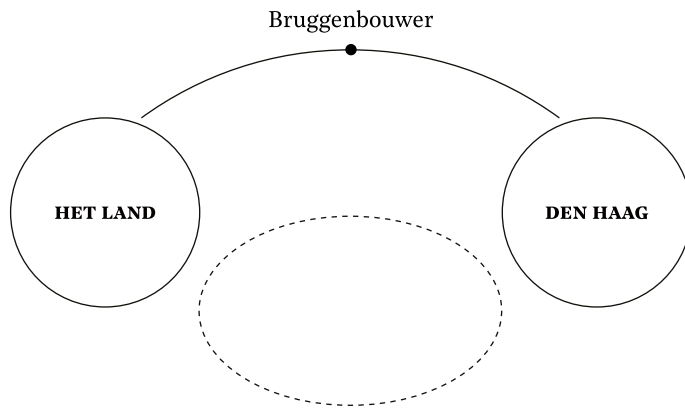
7.3 Verhalen(d) verknopen: aantakken als interventie

Op onze zoektocht naar het midden spraken we een vrouw die ons vertelde dat de wolf een heel groot, maar dan ook echt een heel groot probleem is. Maar zij en niemand in haar omgeving had er ooit één gezien of op een andere manier met een wolf te maken gehad. We horen van de agrarisch adviseur van een piekbelaster in De Peel dat met ‘één keer tegen een boom pissen’ aan de rand van het hoogveen de maximale depositiewaarde voor de hele Peel wordt overschreden. Iemand anders in De Peel vertelt ons het verhaal van hoe begin twintigste eeuw De Peel gecultiveerd is. Hij verzucht: ‘Als we toen een week langer hadden doorgeploegd, hadden we nu al dat gedoe met dat veen niet gehad.’

Wie de verhalen van mensen kent, kan daarop aantakken: instappen en het eigen verhaal verknopen met dat van de mensen die je spreekt. Niet om hen te overtuigen van jouw gelijk/hun ongelijk, maar om verhalen bij elkaar te brengen, te verknopen, sommige verhaallijnen af te buigen, nieuwe gezamenlijke hoofdlijnen in het verhaal te creëren en ga zo maar door. Dat is verhalend verbinden. Wie dat wil, moet weten: snippets van verhalen zijn niet ‘maar’ snippets van verhalen. Die bepalen mede welke acties mensen ondernemen. De nooit-geziene, toch-gevreese wolf; het één keer pissen in De Peel; de verzuchting ‘hadden we maar een week langer doorgeploegd’ – het zijn verhaalfragmenten die zich vastzetten, worden doorverteld en zo betekenis krijgen. En zo doen ze het midden bewegen. Het midden zit niet ‘muurvast’: er is heel veel beweging in het midden, gebaseerd op eindeloos vele, vaak verschillende verhalen en politieke posities. Die komen alleen nu niet in verbinding en worden niet tot een groter verhaal en grotere beweging opgeteld.

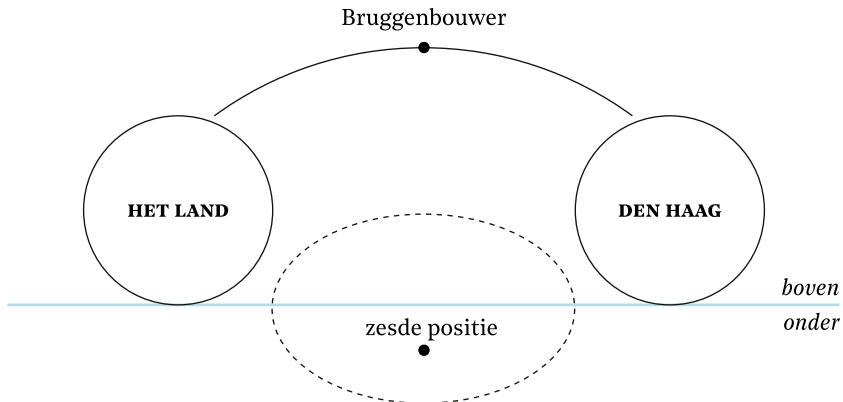
Een overheid die verhalen(d) wil verknopen, kan niet boven de partijen blijven staan. In polarisatietermen van Brandsma (2016) is de overheid geen zondebok en ook geen nieuwe pool, maar een bruggenbouwer in het midden die probeert

sympathiek gevonden te worden door een ‘af en rond’ verhaal te vertellen, gecombineerd met strategieën van verstoppen, vermommen, overmatig voorbereiden, glad strijken en teveel beloven. Onbedoeld en ongewild zijn ook wij op onze zoektocht in die positie van bruggenbouwer terechtgekomen, maar dan tussen het landelijk gebied aan de ene en Den Haag aan de andere kant – en als we niet uitkijken, zijn we zo brandstof voor de polarisatie.



Want een bruggenbouwer wordt vaak niet sympathiek gevonden, maar openlijk veracht. Van wie zich verstoppt, worden adresgegevens online gepubliceerd. Wie zich vermomt, valt door de mand. Wie zich overmatig voorbereidt, wordt arrogant gevonden. En wie teveel belooft (of uit voorzichtigheid te weinig), stelt teleur. De rationele analyse die de basis is van beleid, helpt dan niet om verder te komen – daar staan alternatieve feiten tegenover. En in plaats van als neutraal wordt de bruggenbouwer gezien als vooruitgeschoven post van de overheid, die een verhaal vertelt waar het platteland niet in wil voorkomen.

De bruggenbouwer doet er dan ook goed aan een andere positie in te nemen, die we tijdens het gesprek aan het Lange Voorhout in navolging van Bart Brandsma de ‘zesde positie’ noemen. Aan het wij-zij overheid-platteland dat we hebben waargenomen, voegen we een onderscheid toe, namelijk dat van boven-onder. Tussen boven het midden boven de strijd en het conflict staan en *in* het midden erin en ertussen staan.



Die zesde positie gaat niet over sympathie (of sympathiek willen worden gevonden), maar empathie. Niet over belangen ontstaan vanuit posities, maar verlangens verwoord in verhalen. Die gaat over werkelijk luisteren, horen wat mensen zeggen en het eigen oordeel uitstellen. We spraken de voorzitter van de dorpsraad van een van de Peeldorpen en vroegen hem hoe hij erin was geslaagd het dorp te verenigen voor het behoud van de school. Zijn antwoord: ‘Door mij verwant te voelen.’ Wie erboven staat, zit er vaak naast. In de bovenstroom wordt een eenzijdig verhaal verteld dat snakt naar een einde en hunkert naar een held, maar in de onderstroom bruist de beweging en vliegen de verhalen je om de oren. Hier draait het niet om bestrijden, maar om bevrijden, met een nadruk die niet ligt op wat er mis gaat, maar op wat potentie heeft en ruimte nodig heeft.

7.4 Achtjes draaien, maar dan anders

Geconfronteerd met vaak felle geluiden aan de flanken van het debat over landbouw en natuur klinkt op LVVN met enige regelmaat de roep om (meer en intensiever) contact met wat wel ‘het stille midden’ wordt genoemd. In dat midden zou immers redelijkheid te vinden zijn en bereidheid om te verbinden in plaats van te polariseren, om samen te zoeken naar gemeenschappelijke grond zonder elkaar de tent uit te vechten. Dat midden laat zich niet vanzelfsprekend vinden in vergaderzalen of oproepen voor gesprek in conferentieoorden. Voor je het weet, heb je dan toch weer de spreekbuizen voor je van mensen die spreken namens een groep, in plaats van dat stemmen daaruit ook zelf aan het woord komen. Wie werkelijk zicht wil krijgen op het stille midden, moet het land in: luisteren naar de verhalen

die in het dagelijks leven worden verteld die blootleggen hoe beleid concreet vorm krijgt.

Die zoektocht komt echter met spanningen. Enerzijds is er de oprechte wens om te weten hoe het 'echt' zit, voorbij de abstracties van cijfers en beleidsnota's. Anderzijds is toegang tot de werkelijkheid nooit onbemiddeld: ook ontmoetingen in de streek, in het buurthuis of op de boerderij zijn voor je het weet weer voorbereid, geregisseerd of beladen met verwachtingen. Ervaringskennis – proeven, ruiken, voelen – is waardevol, maar ontsnapt zelden aan encenering – zo eerlijk moet je ook weer zijn. Bovendien geldt dat wie in de streek komt, zichzelf meeneemt, en daarmee onvermijdelijk ook zelf onderdeel wordt van het verhaal dat diegene juist probeert te doorgronden. Wie van het ministerie komt, kan zich niet presenteren als neutrale observator. De onderzoeker, ambtenaar maar zeker ook bestuurder is niet alleen luisteraar, maar tegelijk actor – soms zelfs veronderstelde tegenstander. Deze spiegelende dimensie maakt dat luisteren naar het midden niet louter een methodische kwestie is, maar ook vraagt om zelfreflectie: welke rol neem je in, hoe positioneer je jezelf, welke taal spreek je?

Hier toont zich hoe lastig het stille midden (bijna meer verlangen dan realiteit) te vinden is. Dat midden blijkt bovendien geen homogene plek waar de redelijkheid vanzelf spreekt, maar een meervoudig en meerstemmig geheel. Een midden in meervoud, soms mild en soms uitgesproken, soms verbindend en soms uitgesloten – al dan niet op eigen initiatief ('recht op stilte'). De vergissing is te denken dat dit midden een beleidsgelijk bevestigt; eerder confronteert het ons allemaal met tegenstrijdigheden en bewegingen die moeilijk te verknopen zijn.

Dat maakt de vraag urgent hoe die veelheid van stemmen toch kan worden meegenomen in de beleidsvorming. Het antwoord ligt vermoedelijk minder in de logica van beleid – de bekende lemniscaat van beleid, uitvoering en terugkoppeling – dan in het vermogen om verhalen te verzamelen, weer door te vertellen en opnieuw te verweven. In ieder geval draait het er niet om 'praten over', maar om 'praten met'. Ontmoetingen die erkenning bieden, zelfs als dat ook pijn en wederzijds ongemak oproept.

Concrete bezoeken aan gebieden maken zichtbaar hoe de logica's botsen in de confrontatie tussen papieren abstracties en lokale ervaringen. Uit onze streekbezoeken blijkt bijvoorbeeld dat 'stoppen' nooit echt een einde impliceert: waar bedrijven worden uitgekocht, blijft het land bestaan en krijgt het nieuwe, soms onverwachte bestemmingen. Beleid dat één probleem oplost, creëert soms het volgende. De komst van de leliekweker laat zien

hoe een oplossing voor stikstof tegelijk nieuwe kwesties laat ontstaan (waterhuishouding). Zichtbaar wordt ook dat transitie niet alleen van bovenaf vorm krijgt, maar dat burgers zelf voortdurend het initiatief nemen: van minicampings tot voedselbossen, van zorgboerderijen tot lokale energieprojecten. De uitdaging is dan niet enkel weerstand te managen, maar vooral eigenwijsheid te (h)erkennen en ruimte te maken voor ondernemerschap. Scherp komt ook naar voren dat de overheid niet wordt beoordeeld op beleidsnota's, maar op basis van dagelijkse, tastbare ervaringen: regels die niet passen bij lokale omstandigheden, inspecties die absurd aandoen of gebiedsprocessen die zonder vervolg blijven. Zulke ervaringen nestelen zich in het geheugen van boeren en bewoners en vormen het beeld van een overheid die eerder tegenwerkt dan bijdraagt. Hier geldt dan eens te meer: 'feelings are facts' – niet omdat gevoelens feiten zouden zijn, maar omdat ze het handelen van mensen bepalen en dus 'waar' zijn in hun consequenties.

Met dit alles wordt duidelijk dat het stille midden geen vanzelfsprekende bron van instemming en redelijkheid is, maar een ruimte vol spanning, veerkracht en soms ook pijn en teleurstelling. Het is een plek waar verleden en toekomst, verlies en vernieuwing, wantrouwen en hoop naast elkaar bestaan. Voor beleidsmakers betekent dit dat zij niet alleen oog moeten hebben voor de inhoud van verhalen, maar ook voor de manier waarop zijzelf deel daarvan uitmaken. Het stille midden vraagt om erkenning, om empathie (zonder ook meteen sympathie) en om de moed meerstemmigheid niet glad te strijken tot één uniforme stem. Daarvoor is onbevangen luisteren nodig, vanuit wat eerder al is aangeduid als de zesde positie.

Wie het midden serieus neemt, kan niet volstaan met achtjes draaien in beweging tussen beleid en uitvoering, maar zal moeten 'aantakken' op de onderstroom van levensverhalen van boeren en bewoners (die zeker geen beleidsuitvoerders zijn!). Pas dan ontstaat de kans dat polen oplossen in meervoudigheid, dat boeren en natuurbeschermers samen nieuwe vijanden of bondgenoten aanwijzen, en dat het onderscheid tussen 'zij van daar' en 'wij van hier' verschuift naar een gezamenlijk 'overal hier'. In dat proces ligt de werkelijke uitdaging én de belofte van beleid dat niet *over*, maar *met* het landelijk gebied wordt gemaakt.

7.5 Interactie tussen bovenstroom en onderstroom

In de bovenstroom, zoals die vorm krijgt in Den Haag, draait alles om analyse, belangen en het afwegen van argumenten. Beleidsnota's, onderzoeksrapporten en uitvoeringsprogramma's worden opgesteld; belangen van verschillende partijen tegen elkaar afgewogen; en besluiten voorbereid volgens een logica

van consistentie en verantwoording. Alles passend in een verhaal dat de overheid probeert te sturen op basis van objectieve criteria en zo boven de partijen staat (of denkt dat te doen). Het is een wereld waarin geldt: 'survival of the fitting'. Wie zijn verhaal goed in de beleidsvorm weet te gieten, krijgt gehoor; wie dat niet kan, verdwijnt naar de achtergrond. Uitleggen en verantwoorden staan centraal; beleidsmakers zoeken naar helderheid, uniformiteit en controle over de uitvoering.

In de onderstroom daarentegen zijn andere krachten aan het werk. Boeren en bewoners ervaren de effecten van beleid niet als abstracte cijfers, maar als tastbare veranderingen in hun dagelijks leven. Daar spelen verlangens en emoties, tradities die generaties lang doorwerken, en stille krachten die niet in regels zijn te vangen. Hier wordt beleidslogica vaak getoetst aan realiteit en gevoel: een boer die zijn koeien uit de stal ziet verdwijnen, een dorpsbewoner die ziet hoe nieuwe projecten de leefomgeving veranderen, een boswachter die bomen ziet groeien die de natuur niet versterken. In de onderstroom gaat het minder om het nog eens uitleggen en meer om luisteren. Niet automatisch gehoorzamen, maar horen wat werkelijk speelt, wat mensen drijft, welke spanningen en verlangens er leven. Nieuwsgierigheid en openheid zijn nodig en soms is het juist het schuren, het botsen van belangen en visies, dat energie en beweging creëert. Want dat leidt tot het inzicht dat verandering in het landelijk gebied niet draait om stikstofreductie, maar om perspectief dat generaties overstijgt en waarin water, bodem, lucht situationeel gebonden samenkomen via het ondernemerschap en de eigenwijsheid van mensen in de streek zelf.

De interactie tussen bovenstroom en onderstroom wordt zichtbaar wanneer beleid uit Den Haag in de streken van het land in de praktijk wordt gebracht. Streekbezoekers uit Den Haag merken daar telkens hoezeer de dagelijkse praktijk haaks staat op de beleidslogica. Nodig is dat er antennes worden ontwikkeld voor wat er speelt in de streek, en dat zo een diep doorleefd besef ontstaat over hoe bovenstroom en onderstroom complementair zijn. De bovenstroom structureert, ordent en biedt kaders; de onderstroom voedt, verbindt en geeft betekenis. Beleid dat alleen in de bovenstroom wordt bedacht, kan losgezongen raken; een praktijk die alleen in de onderstroom wortelt, verliest aansluiting bij bredere kaders die er ook toe doen. Beleid dat zowel effectief als legitiem is, moet recht doen aan beide. Stoppen, uitkopen en afwaarderen is bijvoorbeeld niet alleen een kwestie van regels en beleid, maar takt aan op een ervaring die generaties overspant; stoppen is dan doorgaan, wat weer betekent: aanpassen, heruitvinden en meebewegen. Wie dit samenspel serieus neemt, kan de polen van redelijkheid en radicalisme verbinden en het beleid gedragen maken door de mensen die het raakt – in plaats van alleen over hen te beslissen.

7.6 Stem geven aan het (stille) midden: #hoedan?

Ook dit laatste hoofdstuk van onze vertelling willen we weer afsluiten met aanknopingspunten voor onderzoekers, ambtenaren en bestuurders die ervoor kiezen in het (stille) midden verhalen te vangen. Op zoek naar handelingsperspectief kan het helpen het werken in bovenstroom en onderstroom uiteen te zetten in vier dimensies. Elk onthult een spanningsveld tussen de logica van Den Haag – analytisch, gestandaardiseerd en beleidsgericht – en de logica van de streek – ervaringsgericht, contextueel en emotioneel geladen. Deze dimensies leveren waardevolle inzichten op over hoe beleid werkelijk wordt beleefd en doorleefd.

DIMENSIE	BOVENSTROOM	INZICHTEN
‘Waar’ – plek van ontmoeting	In de bovenstroom bevinden ontmoetingen zich op kantoor en in vergaderzalen, met kennis uit beleidsnota’s en statistieken. In de onderstroom aan de keukentafel op de boerderij of middenin een natuurgebied; hier is de logica situatief en ervaringsgericht: het gaat om zien, voelen, proeven en ruiken.	De spanning zit in het verschil tussen sturen op afstand en ervarend betrokken zijn. Wie uit Den Haag het land betreedt, moet erkennen dat aanwezigheid alleen geen garantie is voor begrip of waardering. Wie in de streek woont, ervaart de bezoeker mogelijk niet slechts als buitenstaander, maar ook als tegenstander. <ul style="list-style-type: none">• Wie erboven staat, zit er meestal naast.• Het midden is geen vergaderzaal; het laat zich vinden in de buurt van de geur van de stal en het ruisen van het veld.• Wie op zoek gaat naar het midden, komt ook zelf in beeld – en kijkt niet door een lens, maar in de spiegel.

DIMENSIE	BOVENSTROOM	INZICHTEN
'Wie' – logische gespreks- partners	Bovenstroomgesprekken draaien om voorzitter, bestuurder of beleidsadviseur – spreekbuizen die belangen vertegenwoordigen. In de onderstroom gaat het om boeren (of eerder nog: hun opvolgers), om bewoners en lokale ontwikkelaars – de mensen die daadwerkelijk leven met de gevolgen van beleid.	De spanning ligt in de kloof tussen formele vertegenwoordiging en directe ervaring: wie in Den Haag aan tafel verschijnt, spreekt niet automatisch met of namens wie het beleid ondergaat – en omgekeerd. <ul style="list-style-type: none"> • Wie het stille midden wil ontmoeten, krijgt al snel de polen te spreken, die zichzelf overigens wel ongehoord wanen. • Verdriet en pijn zijn van vlees en bloed, niet van categorieën of beleidssubjecten. • Empathie, niet sympathie, is de sleutel tot verbinding.
'Hoe' – vorm van ontmoeting	In de bovenstroom domineert doelbewaking: uitvoering van beleid, inspectie, formeel overleg. De benadering is abstract, gericht op overzicht en controle. De onderstroom is juist doelzoekend: daar draait het om (ver)dwalen en toevallige ontmoetingen, als bron van reflexiviteit.	De spanning ligt in de verschillende ritmes: lineair en voorspelbaar versus chaotisch en contextafhankelijk. Bovendien is wie aanwezig is, nooit neutraal; bezoek uit Den Haag beïnvloedt de situatie en wordt onderdeel van het verhaal dat men denkt te observeren. <ul style="list-style-type: none"> • Stoppen is doorgaan: beleid eindigt, het leven in het gebied gaat door. • Eigenwijsheid in de streek kan hinderlijk zijn, maar ook de bron van veerkracht en innovatie. • Het toelaten van toeval onthult de verborgen bewegingen van het midden.

DIMENSIE	BOVENSTROOM	INZICHTEN
‘Wat’ – kwestie die bovenkomt	De bovenstroom focust op beleidsdoelen, regels, en stelsels, en spreekt in termen van afwaarderen, beëindigen en uitkopen. De onderstroom brengt verlangens, emoties, en historische worteling in, evenals de bijzondere bijvangst van lokale verhalen.	De spanning ligt in de vertaling: hoe verwerk je ervaringsverhalen in beleidslogica? Wat Den Haag ziet als eindpunt, is voor de streek slechts een passage in een continuüm van generaties, emoties en praktische gevolgen. <ul style="list-style-type: none"> • Beleid lost een probleem op, maar schept vaak een nieuw spanningsveld. • Het erkennen van pijn over generaties heen vraagt empathie en behoedzaamheid. • Het beeld van de overheid wordt gevormd door beleving, niet door beleidsnota’s. • Ruimte voor initiatieven in de onderstroom voorkomt verloedering, ondermijning en leegstand.

Op de vier dimensies laten bovenstroom en onderstroom zich onderscheiden, maar denk niet dat ze in de praktijk ook gescheiden zijn. Ze vallen niet samen, maar zijn vervlochten met elkaar. In zekere zin zijn ze ook complementair: de bovenstroom structureert, ordent en biedt kaders; de onderstroom voedt, verbindt en geeft betekenis. Effectief en legitiem beleid ontstaat wanneer beide logica’s verknoopt raken en daar vind je het midden. Niet als vaste plek, maar als een voortdurend verschuivende verzamelplaats waar spanningen, verhalen en verlangens samenkomen en elkaar versterken. De uitdaging ligt in het begrijpen, doorvertellen en vertalen van deze verhalen zodat beleid niet alleen rationeel correct, maar ook doorleefd en gedragen wordt.

7.7 En nu: op pad, aan de slag?

Op weg terug naar Den Haag na een werkbezoek. We zien de beleidsambtenaar nog tegenover ons zitten: ‘Nu moeten jullie na alle verhalen uit de streek toch ook nog eens even naar het mijne luisteren. Ik heb aan het eind van elke week nog minstens zestig e-mails weg te werken voor ik naar huis kan, dus waar vind ik tijd voor het bezoeken van boeren en natuurbeschermers of om door de week gewoon ergens in een café te gaan zitten om zomaar wat mensen

aan te spreken? Voor dat laatste zou ik zelfs nog ontslagen kunnen worden.’ En eigenlijk begrijpen we die reactie ook wel. Zelf hebben we ook last van een mailbox die overloopt. En een lege mailbox op vrijdagmiddag betekent een rustig weekend. Het verlangen is herkenbaar – al is het goed niet te vergeten dat die boer óók op zaterdag en zondag om vijf uur vroeg op is om te melken; dat kalveren ook in het weekend geboren worden; en dat als er regen dreigt terwijl er net gemaaid is, het inkuilen voor alles gaat. Vervolgens zeggen dat ‘die boer daar toch zelf voor heeft gekozen’, is precies het soort praat dat afstand creëert. ‘Tijd tekort’ is voor bruggenbouwers een lastig verhaal – laat staan voor degenen die in een luisterende onderstroom-positie willen komen, onbevangen aanwezig in het midden, zoekend naar wat beweging brengt.

En dan hebben we het nog niet eens gehad over de politiek bestuurder die vindt dat er nu toch eindelijk eens resultaten moeten komen, dat we al te lang hebben gewacht: ‘Klaar met praten, rot op met je verhalen, nu gaan we echt wat doen.’ Zie daar maar eens tegenin te gaan met een vaag verhaal over het midden en wat daar allemaal te beluisteren valt....

We beginnen te begrijpen dat de werkelijke opgave misschien wel niet ‘daar’ in de streek, maar ‘hier’ in Den Haag ligt. In het overtuigen van onderzoekers, ambtenaren, bestuurders van de waarde van verhalen, van het interventie-repertoire dat verborgen ligt in verhalend verbinden. Een greep daaruit: podium bieden, aanmoedigen, aantakken, zetjes geven, echoën, terugvertellen, doorvertellen, opnemen in je eigen verhaal en ga zo maar door. Dat gaat niet over de verhalen alleen, maar juist ook over het beleid dat door deze verhalen mogelijk wordt.

Het verhaal waarbinnen beleid thans vorm krijgt, is dat van een landelijk kader dat in provincies en op regionaal niveau wordt uitgewerkt, ingekleurd, precies gemaakt en bovenal ‘wordt uitgevoerd’. Het punt met deze kaders is dat ze optellen tot een landelijk gewenste uitkomst, wat in termen van stikstofreductie gaat over de minimaal noodzakelijk reductie van stikstof. Hiermee is sprake van repressief en in negatieve termen geformuleerd beleid: reductie, terugdringen, verminderen, uitkopen. Het is een verhaal van ‘bestrijden’ en niet van ‘bevrijden’. De verhalen die mensen in de streek doen bewegen, zijn echter verhalen van ondernemerschap, van groei, van verlangen naar iets nieuws, iets anders. In de verhalen van mensen ligt de sleutel tot wat hen beweegt en de sleutel tot hun ondernemerschap.

Eerlijk is eerlijk: drie dagen in drie verschillende streken is onvoldoende om het ondernemend potentieel van deze streken in kaart te brengen. We kunnen dan ook niet bepalen welk ondernemerschap waar te ontsluiten is. Waar het om gaat, is dat inzetten op een beleid van onderop, dat opkomt vanuit de

onderstroom, vanuit verhalen, via ondernemerschap en groei van nieuw economisch potentieel de doelstellingen van de overheid ver kan overtreffen. Dat kan als we in plaats van inzetten op een nationaal kader met minimaal te bereiken doelstellingen en daarmee verbonden normen; inzetten op het maximaal regionaal ontsluiten van en aansluiten bij beweging. Dat vraagt van alle betrokken actoren een herijking van de eigen rol en positie.

Dat brengt ons terug bij het inzicht dat dat taal en verhaal 'performatief' zijn, dat we met woorden en verhalen de context waarin we leven niet slechts beschrijven, maar scheppen. Haagse reacties die zijn terug te voeren op werkdruk of prestatiedwang, miskennen de fundamentele logica van het verhaal: de toekomst ligt al besloten in de verhalen van mensen en hoeft alleen te worden bevrijd. Daarmee eindigt dít verhaal met de uitnodiging om 'gewoon aan de slag te gaan' en om daar concreet invulling aan te geven door 'meer op pad te zijn' en zo via (snippers van) verhalen het meerstemmige en meervoudige midden een prominentere plek te geven in de transitie landelijk gebied.

Niet omwille van de verhalen zelf, maar omwille van het enorme toekomst-potentieel dat daarmee te ontsluiten valt. Wie de verhalen van mensen kent, kan daarop aantakken en het eigen verhaal hiermee verknopen. Niet om anderen te overtuigen, maar om verhalen bij elkaar te brengen, plotlijnen om te buigen en weer nieuwe lijnen in het gedeelde verhaal te ontdekken – en ga zo maar door. Zo werkt verhalen(d) verknopen!

Bronnen

Boonstra, J. (2018). *Veranderen als samenspel: Een positieve kijk op het veranderen en vernieuwen van organisaties*.

Brandsma, B. (2016). *Polarisatie: Inzicht in de dynamiek van wij-zij denken. Bart Brandsma: Schoonrewoerd*.

Bruner, J. (2004). Life as Narrative. *Social Research*, 71(3), 691-710.

Cramers, M. & Van Twist, M. (2014). *Willen weten hoe het 'echt' zit: Een nadere beschouwing van de Visitatiecommissie wijkenaanpak*. Nederlandse School voor Openbaar Bestuur: Den Haag.

Czarniawska, B. (2010). The uses of narratology in social and policy studies. *Critical Policy Studies*, 4(1), 58-76.

Dieper wortelen (2024). *Tussenrapportage toekomstgesprek landelijk gebied*.

Groenblauwe gebiedsgerichte aanpak (z.d.). Vitale Peel [webpagina]. Geraadpleegd op: <https://www.ggagroenblauw.nl/gebieden/vitale+peel/vitalepeel-overzicht/default.aspx>.

Janssen, J. (2024). *Renovatio ruralis. De wederombouw van het Nederlandse platteland* [oratie].

LVVN (z.d.). Noord-Brabant [webpagina]. Geraadpleegd op: <https://www.natura2000.nl/gebieden/noord-brabant>.

Meijer, E. (2022). *Verwar het niet met afwezigheid: Over politieke stiltes*. Cossee: Amsterdam.

Mishler, E. (1995). Models of Narrative Analysis: A Typology. *Journal of Narrative and Life History*, 5(2), 87-123.

NOVEX De Peel (z.d.). Veelgestelde vragen [webpagina]. Geraadpleegd op: <https://www.novexdepeel.nl/veelgestelde-vragen/>.

Polletta, F. (1998). "It Was like a Fever ..." Narrative and Identity in Social Protest. *Social Problems*, 45(2), 137-159.

Rechtbank Den Haag (2025, 22 januari). *Staat moet wettelijk stikstofdoel 2030 halen en voorrang verlenen aan gebieden met grootste stikstof-
overbelasting* [webpagina]. Geraadpleegd van: <https://www.rechtspraak.nl/Organisatie-en-contact/Organisatie/Rechtbanken/Rechtbank-Den-Haag/Nieuws/Paginas/Rechtbank-beveelt-Nederlandse-Staat-wettelijk-stikstofdoel-2030-te-halen.aspx>.

Samwel, J., Kloet, E., Vermaak, H., Van Twist, M. & Schulz, M. (2025). *Hoe aanstekelijk kun je het maken? Vormen van verspreiding rond het programma DuurzaamDoor*. Nederlandse School voor Openbaar Bestuur: Den Haag.

Scherpenisse, J., Van Twist, M.J.W. & Hill, R. (2024). *Audit, maar dan anders*. Nederlandse School voor Openbaar Bestuur: Den Haag.

Schram, J., Kunseler, Ev., Nabielek, P., Schulz, M. & Van Twist, M. (2023). *Vormgeven aan interactie: Hoe overheid en maatschappelijke initiatiefnemers in de praktijk tot samenwerking komen bij leefomgevingsvraagstukken*. Nederlandse School voor Openbaar Bestuur: Den Haag.

Schulz, M., Lubbers, T., Van Twist, M. & Frankowski, A. (2024). *Leren tussen consensus en conflict: Stileren van strijd in leren over de ontwikkeling van het landelijk gebied*. Nederlandse School voor Openbaar Bestuur: Den Haag.

Senge, P.M. (1990). *The Fifth Discipline*.

Van der Steen, M., Van der Kaaij, C. & Janssen, J. (2025). *De kracht van hier: Over de centrale rol van decentraal bestuur*. Nederlandse School voor Openbaar Bestuur: Den Haag.

Van Twist, M.J.W. (1995). *Verbale vernieuwing: Aantekeningen over de kunst van bestuurskunde*.

Van Twist, M.J.W. (2023). *Woorden wisselen: Naar een hertaling van besturen, organiseren en adviseren*.

Van Twist, M., Chin-A-Fat, N., Scherpenisse, J. & Van der Steen, M. (2014). *'Ja, maar...': Reflecties op de participatiesamenleving*. Boom Lemma uitgevers: Den Haag.

Verloo, N. (2015). *Negotiating urban conflict: Conflicts as opportunity for urban democracy*.

Vermaak, H. (2009). *Plezier beleven aan taaie vraagstukken: Werkingsmechanismen van vernieuwing en weerbarstigheid*.

Werkgroep Toekomstvisie Radewijk (2022). *Toekomstvisie Radewijk: Thuis in Radewijk 20-30*.

Westerman, F. (1999). *De graanrepubliek*.

Wildavsky, A. (1977). *Doing Better and Feeling Worse: The political Pathology of Health Policy*, *Daedalus*, volume 106, nummer 1, 105-123.

Eerder publiceerde de NSOB

2025

Volgens het boekje

Een bestuurskundige verkenning van langetermijnstrategie voor zeespiegelstijging

Martijn van der Steen, Teun Toonen, Robin Hill, Jorren Scherpenisse

Ontwerper ontmoet publieke zaak

Omgaan met spanningsvolle praktijken van ontwerpende en ambtelijke professionals

Andrea Frankowski, Tijs van de Vijver, Myrthe van Delden

(N)iets te kiezen

Scenario's voor landelijke coördinatie van de aanpak van huiselijk geweld, kindermishandeling en geweld tegen vrouwen

Nancy Chin-A-Fat, Wiljan Hendriks, Annemarie van der Wilt, Marije Huiting, Laura Schröer, Martijn van der Steen

Doe dit (niet)

De inbedding van de Gelijke Kansen Alliantie binnen het ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap

Eva Kloet, Robin Hill, Myrthe van Delden, Mark van Twist

Neutraliteit tussen zijn en worden

Een denkraam voor neutraal handelen door burgemeesters

Quirine Ganzeboom, Henk den Uijl, Tijs van de Vijver, Paul Frissen, Martin Schulz

(Kilo)meters maken

Grip krijgen op de relatie tussen governance en productie in het Hoogwaterbeschermingsprogramma

Jorren Scherpenisse, Tom Lubbers, Nancy Chin-A-Fat, Martin Schulz

Hoe aanstekelijk kan je het maken

Vormen van verspreiding rond het programma DuurzaamDoor

Jessie Samwel, Eva Kloet, Hans Vermaak, Mark van Twist, Martin Schulz

Waarden w(o)orden werkelijkheden

Hoe taal de sociale zekerheid vormt

Mark van Twist, Wiljan Hendriks, Jesse Dusseljee, Martin Schulz

De kracht van hier

Over de centrale rol van decentraal bestuur

Martijn van der Steen, Christiaan van der Kaaij, Joks Janssen

Ruimte in regie

Adviseren over dilemma's van netwerkregie in het fysiek domein

Yourai Mol, Christiaan van der Kaaij, Jorgen Schram, Martin Schulz

Ruimte bieden / richting geven

Over de verbouwing van het Haagse stelsel van jeugd- en gezinshulp

Annemarie van der Wilt, Tijs van de Vijver, Nancy Chin-A-Fat,

Martijn van der Steen

'De mensen in het land'

Wat burgerschap eigenlijk (nog) is

Marlies Honingh, Henk den Uijl, Teun Toonen, Jessie Samwel

2024

Leren tussen consensus en conflict

Stileren van strijd in het leren over de ontwikkeling van het landelijk gebied

Martin Schulz, Tom Lubbers, Mark van Twist, Andrea Frankowski

Breder denken, anders doen

Naar een nieuwe institutionele balans voor het energiesysteem van de toekomst

Martijn van der Steen, Maarten Otto, Robin Hill, Sander Oosterloo, Quirine

Ganzeboom, Georgina Kuipers, Alexander Woestenburg, Martijn Groenleer

Waarderen van Variatie

Reflectie op de Regio Deals als variant van interbestuurlijk resultaatgericht samenwerken

Jessie Samwel, Martin Schulz, Nancy Chin-A-Fat, Martijn van der Steen

WIA Verbeteraanpak - Expert Review

Martijn van der Steen, Georgina Kuipers

Bouwen op leerlingaantallen

De politiek van tellen in de onderwijshuisvesting van Meierijstad

Christiaan van der Kaaij, Annemarie van der Wilt, Martin Schulz

Sterke signalen, wisselende verhalen

Lessen naar aanleiding van het ontstaan en lange tijd voortbestaan van
'de alleenverdienersproblematiek'

*Andrea Frankowski, Wiljan Hendriks, Marije Huiting, Tijs van de Vijver,
Martijn van der Steen, Mark van Twist*

Technologie in de tussentijd: AI, publieke waarde en democratie

Martijn van der Steen

Onderweg ontwerpen

Een stelsel voor onderwijs aan nieuwkomers ontwerpen

*Annemarie van der Wilt, Martijn van der Steen, Christiaan van der Kaaij,
Eva Kloet, Laura Schröer, Bart van Kessel*

Audit, maar dan anders

Een verkenning naar hoe het repertoire van auditors zich laat verbreden
en verdiepen

Jorren Scherpenisse, Mark van Twist, Robin Hill

Kostbare geneesmiddelen

De VIG tussen leden, politiek en maatschappij

Andrea Frankowski, Paul Frissen, Tom Lubbers, Martin Schulz, Mark van Twist

Gedeelde sturing

Regionaal samenwerken voor een betere aansluiting tussen mbo en
arbeidsmarkt

*Annemarie van der Wilt, Tijs van de Vijver, Laura Schröer, Jessie Samwel,
Wiljan Hendriks, Nancy Chin-A-Fat*

Werk maken van erkenning

Over contact als toegangspas

Guido Rijnja

Leren van onderzoek naar ongevallen

Hoe onderzoekscommissies een narratief construeren en wat dat betekent
voor leren

Hans de Bruijn

Signalen managen

Over de omgang met signalen bij het ministerie van SZW

*Andrea Frankowski, Laura Schröer, Annemarie van der Wilt, Wiljan Hendriks,
Robin Hill, Myrthe van Delden, Martijn van der Steen*

Over intenties en interferenties

Een lerende evaluatie van de schadeafhandeling rond Kanaal Almelo-De Haandrik

Myrthe van Delden, Georgina Kuipers, Mark van Twist, Marise van 't Wout, Robin Hill

Bedreiging en bescherming

Tussenevaluatie van de netwerkaanpak van het Netwerk Weerbaar Bestuur

Georgina Kuipers, Gert Jan Geertjes, Jessie Samwel, Christiaan van der Kaaij, Rogier van der Wal, Willeke Slingerland en Martijn van der Steen

Kwesties op de kaart

Strategische ontwikkelrichtingen voor de netwerkaanpak van droogte in de Achterhoek en de Liemers

Myrthe van Delden, Christiaan van der Kaaij, Mark van Twist, Martin Schulz

Vormgeven aan schadebeleid

De zoektocht van de Belastingdienst naar vertrouwenwekkend schadebeleid voor de Fraude Signalering Voorziening

Georgina Kuipers, Marije Huiting, Martijn van der Steen, Myrthe van Delden

Samenwerken in een brede coalitie

Acht lessen over de totstandkoming van de Werkagenda mbo en het Stagepact

Wiljan Hendriks, Andrea Frankowski, Robin Hill, Jessie Samwel

2023

What got us here, won't get us there

Ver snellen van de transitie naar Circulair Zuid-Holland

Martin Schulz, Marije Huiting, Martijn van der Steen, Robin Hill

Vormgeven aan interactie

Hoe overheid en maatschappelijke initiatiefnemers in de praktijk tot samenwerking komen bij leefomgevingsvraagstukken

Jorgen Schram, Eva Kunseler, Pia Nabielek, Martin Schulz, Mark van Twist

Publicaties uit eerdere jaargangen zijn te vinden op www.nsob.nl

COLOFON

© 2025

ISBN NUMMER

978-90-836349-0-6

ONTWERP

Ontwerpwerk, Den Haag

Nederlandse School voor Openbaar Bestuur

www.nsob.nl

Over NSOB

De Nederlandse School voor Openbaar Bestuur (NSOB) is een hoogwaardig onderwijs- en onderzoeksinstituut in het hart van de hofstad. Binnen dit instituut worden wetenschappelijke kennis over en praktijkervaring met het Nederlandse openbaar bestuur met elkaar verbonden. De NSOB organiseert opleidingen, publieke debatten en verzorgt wetenschappelijke en professionele publicaties.